

مىژوويا ئىبن خەلدون ئىدەرەك بۇ فەكولەن ل مىژوويا ھۆزىن كورد

صالح زاھىر محمد، ماموستا ل پەرەردا قەزا ئاكرى، دھۆك، ھەرنە كوردستانى، عىراق
پ.د.خطاب إسماعیل أحمد، پشكا مىژوو، فەكولتیا زانستىن مەرقاھىتى، زانكويە زاخو، ھەرنە كوردستانى، عىراق

پوخە

ھۆزىن كورد وەك پىنكەتەن سەرەكەن جفاكى كوردى پۆلەك مەز و بەرجاف ھەبويە ل ئاراستەكرنا رویدائىن مىژوويا كوردى ل چەرخىن نەفرەست دا، ل ئىدەرەن مىژوويا دا گرنگەك زۆر ب فى بابەق ھاتىەدان، ل دەمى دىچوونا فى بابەق ل وان ئىدەرەن ھەتا رادەيەكى وئەيەكى گشتى ل سەر مىژوويا فان ھۆزا دكەفیتە بەردەست، سەرەپانى وئ چەندى كۆگەلەك لاھەنەن ئانا فان ھۆزا نەھاتىنە فەكەلەن د بۆرىن جودا جودا دا، ھەروسا د فى سەردەمى دا كەلەك زۆر كرنكى ب فى بۆرى ھاتىەدان ئالاى مىژووشىسەن كورد و بىلى ئى، ئەف فەكولەنە ئى دچىتە چارچوونى كرنكىمان ب مىژوويا ھۆزىن كورد ل چەرخىن نەفرەست، كۆ مىژووشىسەن و جفاكەسنى نافدار ئىبن خەلدونى دپەرتوكا خودا (التارىخ ابن خلدون) ئامازە ب ھەمەركە زۆر ئ وان ھۆزا كرىە، ب شىوازىن جودا ئافى وان ھۆزا ئىنەلە، كۆ ھەندەك فەكەلەنە دا شاشى ئى كەفیتە تىدا و ھەتا ئاشكرەكەن و دىنەفەمىا مىژوويا وان ھۆزا ب زەھمەت دكەفیت، لەوما ئ بەر گرنگىا بابەق و ھەبويە پىزانىنەن د ئىدەرەن دىتەر و گەھشتەن ب پىزانىنەن زۆرتر فەكولەنە ھاتىە بەروردەكرن و شروەفەكرن.

پەقەن دەستىكى: (ھۆزىن كورد، پەرتوك، مىژوو، ئىبن خەلدون)

1. پىشەكى

ل مىژوويا كوردى دا قونەغەن جودا جودا ھۆزىن كورد وەك بىناق سەرەكەن جفاكى كوردى، پۆلەك مەزەن ل رویدائىن سىياسى و جفاكى و ئافەدانى و لەشكەرى و كارگەرى و زانستى و ئابىنى و ئابورى ھەبويە، ئەف پۆلە فى تايەت نەبويە ب دەفەرىن كوردنشىن بىتى بەلكو ل چەند ھەرنەن ئىسلامىدا ئەف پۆلە كۆرپە، ھەروسا ل وان ھەرنەن ئىسلامى، كۆ كورد پۆلەك مەزەن تىدا دىتى و كورد وەك پشكەك ل جىپانە ئىسلامى و كارگەر ل سەر رەوشا دەفەرى و كارگەرە رویدائىن دەفەرى ئى فەرىزا ل سەر پىنكەتەن جفاكى و رەوشا سىياسى يا كوردان ھەبويە ل مىژووين دا، ئىدەرە ب گشتى گرنگەك زۆر ب وان رویدانان دايە، تايەت ئەو رویدائىن كرىدى ب مىژوويا ھۆزىن كورد فە، كۆ كەسايەتى و لەشكەر و كەلە و دەفەر پى ھاتىنە ناسىن، ئەف چەندە بويە جەمى سەرخ پاكىشان مىژووشىسەن، ھەروسا ھەبويە وى پۆلى مەزنى فان ھۆزا د بۆرىن جودا جودا دىتى، كارگەرى ل سەر گرنگىا بابەق كرىە.

ھاتتا ئافى ھەمەركە زۆر ئ ھۆزىن كورد د پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى دا و ھەزادىچوون و گەھشتەن ب راسىتيا بابەق ھۆزىن كورد د دياركرنا پۆلى وان دىژووين دا، ھەروسا ھەبويە فالاتىەكى د بابەق تايەت ب ھۆزىن كورد فە، تايەتى ئى گەرىان د پەرتوكا مىژووشىسەكى وەكى ئىبن خەلدونى، كۆ رووېرەك مەزەن ئ پەرتوكا خوو تەرخانكرىە بۇ مىژوويا ھۆزىن كورد، ئ پالەدەرىن سەرەكەن ھەلەزەدا بابەق بويەنە.

ھۆزىن كورد وەك پىنكەتەن سەرەكەن جفاكى، كۆ خودانى پۆلەكى مەزەن بويەنە ل مىژوويا كوردان دا ھەر ل كەفندا مىژووشىسەن كورد و بىلى ئى گرنگەك زۆر پىندايە و رابويەنە ب كۆمكرنا پىزانىنەن تايەت ب فى بابەق و بەرورد و شروەفەكرىنە، ئ وان بىسپۆرىن تايەت ب مىژوويا كوردان گرنگەك زۆر ب ھۆزىن كورد دايى، زرار سەدىق توفىق بويە ل پەرتوكا (القبائل والزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط) فى پەرتوكى مىژوويا پراپا ھۆزىن سەردەمىن چەرخىن ئافىن ب خوو فەكرىە.

ئەف فەكولەنە وەك پشكەك ئ نامەيا ماستەرى يا بىناق و نىشاقى (كورد د پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى دا (م: 808 / 1406 ز) خاندەكە رەخنەبى - بەروردەكرى، ھاتىە دابەشكرن ل سەر كورتيا فەكولەنە و پىشەكى و نەفرەكە بابەق، كۆ ل فەكولەنە ھاتىە وەرگەن وەك تەمەركە ئ فەكولەنە، دابەشكرنا ھۆزىن كورد ل سەر بىنەمان كەفانیا ھاتتا دەكە و باسنىن وان بويە د سەردەمىن چەرخىن ئافىن (چەرخىن ئىسلامى)، كرنكى ب ئاف و ناسناف و كرنكىن رویدان و راستەكرنا ئەو شاشىن د پەرتوكى دا ھاتىە دكەل ئامازەكرن ب رىزەيا وان فەكەلەنە، كۆ د پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى ھاقى، ھەر د فەكولەنە دا كرنكىن كەسايەتىن سەر ب وان ھۆزىن ئاف ھاقى فە ھاتىنە رىزكرن و شروكرن، ل دومەھىكى ئى دا دەرەنەجەمىن فەكولەنە ھاتىنە رىزكرن، كۆ ئ نەجەمى دىچوون و لىكەرىان و بەروردەكرنى فەكولەر پى گەھشتىنە، ھەروسا فەكولەنە لىستەكا ئىدەرەن سەرەكى و ھارىكار ب خووفە دكرىت، كۆ مفا ئى ھاتىە وەرگەن بۇ بەرھەفكرنا فى فەكولەنە. بۇ بەرھەفكرنا فى فەكولەنە مفاى سەرەكى ئ پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى ھاتىە وەرگەن وەك سەرچاوە و ماددى سەرەكى فى فەكولەنە، بەلى ئەف چەندە نەبويە ئاستەنگ نەبويە، كۆ مفا ل ئىدەرەن دىتەر پىن سەرەكى نەھىتە وەرگەن، ل پەرتوكىن جودا جودا وەكى پەرتوكا (مروج الذهب ومعادن الجوهر) يا مەسعودى و (الكامل فى التاريخ) يا (ابن الأثير) كۆ پراپا پىزانىنەن فەكولەنە دكەل فى پەرتوكى ھاتىنە بەروردەكرن، ھەروسا مفا ل ئىدەرەن ھارىكار ئى ھاتىە وەرگەن وەكى پەرتوكا (القبائل والزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط) يا فەكولەر (زرار سەدىق توفىق)، ھەروسا پەرتوكا (الكرد في كتابات المؤرخ ابن الأثير الجزري) يا فەكولەر (كفان ئامىدى).

دەمى پىنداچوون و فەكولەنە كرن ل پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى دىتەكرن ل بابەق (مىژوويا ئىبن خەلدونى ئىدەرەك بۇ فەكولەنە ل مىژوويا ھۆزىن كورد) سى خالىن سەرەكى ديار دىن، دەستىپەكى وەرگەن پىزانىنەن ل پەرتوكا (مروج الذهب ومعادن الجوهر) يا مەسعودى، لى ئىدەرەن كرنك و پراپا پىزانىنەن لى وەرگەن وەكى كەلەك بابەتىن دىتەر پىن مىژوويا كوردى، پەرتوكا (الكامل فى التاريخ) يا (ابن الأثير) يە، ھەروسا ھەمەركە پىزانىنە ھاتىنە فەكەلەنە پىن كۆ ئىدەرەن وان بىتە دياركرن و كرنكى ب ھۆزىن رۆزئافا جىپانە ئىسلامى ددەت.

بەرھەفكرنا فەكولەنە زانستى كارەك ب ساناهى نىنە تايەت بۇ فەكولەرىن دەستىپەكى، سەرەپانى فى چەندى ئەگەر فەكولەنە ل سەر پەرتوكا مىژووشىسەكى نافدارى وەك ئىبن خەلدونى بىت، كۆ پەرتوكا وى ئ ھەفت بەرك (المجلد) پىك دەھىت، ئاستەنگا ئ ھەمى مەزەن ھەبويە شاشىن زۆر و نەكەتواری بوو د پەرتوكا مىژوويا ئىبن خەلدونى دا تايەت ل سەر مىژوويا كوردان، كۆ ئىدەرەن فان شاشىا ديار نىنە و دى د فەكولەنە دا پتر ھىتە شروەفەكرن.

ل دومەھىكى ب ھەمى شىبان ھەول ھاتىەدان، كۆ مىژوويا ھۆزىن كورد ب شىوازەكى زانستى و پى ئالىگىرى و ب ئەكادىمى بىتە توماركرن، ھەروسا ب مفا وەرگەن ل وان وەرگەلەن كۆ ئىبن خەلدونى ئامازە پىكرى وئەيەكى گشتى ل مىژوويا وان ھۆزا ديار دىت، ب بەروردەكرن و مفا وەرگەن ل گەل ئىدەرەن سەرەكى و ھارىكار دىف رىك و رىبازىن فەكولەنە زانستىنەن كار پىكرى، كۆ دەنگ و باسنىن وان ل چەرخى ئىكى كۆچى بۇ دومەھىكى چەرخى ھەشتى كۆچى بەردەوام بويە، چ كارەك ئى بىنى كىياسى نابن و ھەركىياسىەك ھەيت ئى ل مەيە و بىنى مەرم بويە

و تەمامەتى بۇ خۇدايى مەزىنە.

2. چەرخى ئىككى كۆچى / ھەفتى زانى :

ب گىشتى ھەگىزىن ئىين خەلىفونى ل سەر مېژوويا كوردان دى ھەرخى دا كىم بووينە، ئەگەرى سەرەكى زى ھەگەرەت بۇ وى چەندى، كۇ پۇسەيا فەتوھاتىن ئىسلامى ھىشتا دەمەك كىم بوو گەھىشت بووينە دەفەرىن كوردىشىن، بىتى ئەگەر كەفەدانەك ھەبا زىلەن گروپەك يان ھۆزەكە كورد ھە و نائى وان ھاتىبا، ئەگەر بەراوورد بىكىن ل گەل چەرخىن بەراھىن و دەستىپىكا ئىسلامى ئىين خەلىفون ب ھىچ شىوازەكى نائى چ ھۆزىن كورد نائىنىت ل بەرى ھاتنا ئابىنى ئىسلامى بۇ دەفەرىن كوردىشىن، دىت بۇ پىشكەفتا شىسنا مېژوويا ھەگەرەت و ھەروەسا پتر پىشكەكەرىا كوردان بۇ نائى پۇسەيا سىياسى دا، كۇ شىيان بىنە كارەكتەك سەرەكى ل رويدانىن دەفەرى و ل بەرى فى دەمى بىتى ل ھەندەك بابەتىن دىتر يىن سىياسى و جۇگرافى دا نائى دەفەرىن كوردىشىن دىتە كرن، دى ھەرخى زى دا بىتى نائى ئىك ز ھۆزىن كورد ھاتىبە:

2.1. بلاشجان

د ھەگىزەكەنى دا نائى فى ھۆزا كورد ھاتىبە ل دەف ئىين خەلىفونى، كۇ دىار دىت ل گەل پۇسەيا فەتوھاتىن دەفەرىن كوردىشىن فى ھۆزى رۇل ھەبووينە، ئىين خەلىفون ل رويدانىن سالا (25ك/646)، ئامازە ب نائى فى ھۆزى كرىە، دەمى لەشكەرى موسولمانان دگەھىتە دەفەرىن ئازرىنجان و لەشكەرى فەتوھاتىن موسولمانان شەرى وان دىكەن و ھەندەك زى ب ئاشتەوايى (الصلح) پازىدىن، پىشتى فى رويدان و ھەگىزەك دەگ و باسەن فى ھۆزى نامىن، شاشى كەفتە نائى فى ھۆزا كورد ل پەرتوكا مېژوويا ئىين خەلىفونى دا ھەك نائى گەلەك ھۆزىن دىتر، ل دەف ئىين خەلىفونى ب (اكراد البوشنجان) ھاتىبە، كۇ زىدەرىن دىتر ب (بلاشجان) ئاكدەكەن(البلاذرى، 1988، 317 – 322؛ ابن خلدون، 1988، 572؛ ابن الأثير، 1997، 459/2).

3. چەرخى سىن كۆچى / نەھى زانى:

د فى ھەرخى دا رۇلى كوردان ب گىشتى بەرەف زىدەبوونى دىچىت ل ھەفكەشەن سىياسى دا پتر رۇلى خوو دگىزىن، ئەف چەندە زى ھەگەرەت بۇ وى چەندى، كۇ دەستەلات و مېرگەھىن ئىسلامى دروست دىن و دەفەت بۇ ھەمى مللەتەن دىتر دەھىتە پىش، ل فى ھەرخى دا ئىين خەلىفون ئامازى ب نائى و رويدانىن گرىدايى ب جۇر ھۆزىن مەزىن كورد دىكەت، ل دەفەرى و ھەرىنەن ھەكى دەورەبەرىن بازىرى موسل و ھەولەز (ارەل) و ئاكرى (عقەرە المحمدية) و ھەرىنا چىا، ھۆزىن نائى ھاق رۇلەك بەرچاف دىتە ل چەرخىن دىتە زى رۇلەكە مەزىن دىتە.

3.1. يەعقوبى

ھەمى رەسەنى فى ھۆزى دەمى ئىين خەلىفون ئامازى پىدەكەت ل دىكەفە دەفەرىن ھەرىنا جىزىرى، رۇزەھەلاقى بازىرى موسل و چىايى جودى، چالاكىن فى ھۆزى ل چەرخى (سىن كۆچى/نەھى زانى) ھاتىبە توماركن، تايەت دەمى بووينە پىشكەك ل بزاقا خەوارچا ل سەردەمى (مساور بن عبدالمحمد الشاري) و ھەروەسا ل سەردەمى (ھارون بن عبدالله البجلي)، (ابن خلدون، 1988، 410/3، 415، 427، 398/4؛ توفىق، 2007، 194)،

ئىين خەلىفون ل سى ھەگىزەكەنى مېژوويا دا ئامازى ب مېژوويا كوردىن يەعقوبى دىكەت، ھەروەسا ل دەف مېژووشىس و ھەكۇلەرىن دىتر زى نائى وان ھاتىبە، ل ھەگىزەكەنى رويدانىن سالا (258ك/872) و (266ك/880) و (273ك/887)، (ابن خلدون، 1988، 410/3، 415، 427؛ ابن الأثير، 1997، 368/6 و 441؛ ئامىدى، 2006، 257؛ توفىق، 2007، 194)، د زىدەرىن دەستىپىكى دا ل سەر مېژوويا كوردان ب گىشتى و فى ھۆزى ب تايەت ل دەف (الطبري) ھاتىبە ئىكەم جار نائى فى ھۆزى ھاتىبە(الطبري، 1407ھ، 488/5، 524).

دقان ھەگىزەكەنى مېژوويا دا دىار دىت وى دەمى باس ل فى ھۆزى دەھىتەكەن دەمى شەرى خەوارچا بووينە و ھاتنا ھەمىن لەشكەرى بووينە بۇ سەر بازىرى موسل و جەزىرى و جەھ ئىنانا دەستەلاتا دەھەلاتا عباسى بووينە، ئىين خەلىفون كۇ ل مېژووشىس (ابن الأثير) ھەردىگىت، بىتى گۇھوزىن ھەسا دىار دىكەت، كۇ ئەف كۇمەلە ز كوردان بووينە (الشراة) كۇ ناسناقەكى خەوارچا بووينە و ل قورئانا پىرۇز ھاتىبە ھەركىت(فليقتل في سبيل الله الذين يشرون الحياة الدنيا بالأخرة ومن يقتل في سبيل الله فيقتل أو يغلب فسوف نؤتيه أجرا عظيما)، (سورة النساء، 74). ھەر سەبارەت فى ھۆزى مېژووشىس مەسعودى د پەرتوكا خوودا ئامازى ب دەگ و باسەن وى دىكەت ل بابەت تايەت ب رەسەنى كوردان، بىلى تىكەلى كرىە دناقەبرا (البغويبة) و ھەك كۇمەلە و ھۆزەك ز مللەت كورد و (البغايبة) زى ھەك گروپەكى ئابى سەر ب ئابى مەسحى ھە و جى وان دىار دىكەت "... وديارهم مما يلي بلاد الموصل وجبل الجودي" (مروج الذهب ومعادن الجوهري، 2005، 97/2). لىزەدا دىار دىت كۇ ل جى خوو ئاوارەبووينە، دىت ئەف چەندە زى زىر مەترسىا ھىزىش و ھەمىن لەشكەرى بىت بۇ سەر بازىرى موسل يان زىر خودانكرنا مەر و مالاقى بىت، كۇ بەرەف چىايى جودى چووينە(توفىق، 2007، 194).

3.2. جەلالى

ھۆزا جەلالى (گەلالى) ئىكە ز ئاقدارىن ھۆزىن كورد، جى رەسەنى فى ھۆزى دەفەرا شارەزۇر و داقوق و كەركوك بووينە، كۇ دىت نائى فى ھۆزى ھاتىبە تەرىپىكەن، ل جى پىتا (ك) يا كوردى پىتا (ج) زىلەن زىدەرىن ھەرى ھە ھاتىبە بكارىنان، واتا (الجلالىة) د بىرەتەدا (گەلالى) بىت(ئامىدى، 2006، 262؛ توفىق، 2007، 131؛ عبدالسلام، 149)، ل دەف مېژووشىسى ئاقدار (ابن الأثير) نائى فى ھۆزى ب (الجلالىة) ھاتىبە بەرۇقا زى ھەندەك زىدەرىن دىتر ھەكى (ابن فضل الله العمري) ب (الكلالىة) نائى وان ئىنايە، كۇ د ھەگىزەكەنى خو ودا ئامازى ب ھىز و ھىزمار و جى وان دىكەت (الكامل في التاريخ، 1997، 390/6؛ مسالك الأبرار في ممالك الأمصار، 1423ھ، 260/3 – 262).

ئىين خەلىفون ل دوو ھەگىزەكەنى دا بەھسى فى ھۆزا كورد دىكەت، دەستىپىكى ل سالا (267ك/926)، ئامازى ب كىشە و شەر و ئاكۇكىن دناقەبرا دوو ز سەركردىن خەوارچا ل بازىرى موسل دىكەت (ھارون الخاريجي) و (محمد بن خرزاد) ئىين خەلىفون نائى فى سەركردى خەوارچا ب دوو شىوازەك ھەگىزەك، كۇ ھەردووك زى ب شاشى ھاتىبە، لىزەدا دىتە ھەكۇلەرى بۇ چەندى دىچىت ئەف شاشى پىشتى ئىين خەلىفونى و ل ئەنجامى چاينى جۇدا جۇدا كەفتەنە د پەرتوكا (تارىخ ابن خلدون)، جارا ئىككى ب (محمد بن حرداد) ھاق د پىشكا سىن دا (لاپەرە - 411) و ھەروەسا ب (محمد بن خردان) ھاتىبە د پىشكا چوارى دا(لاپەرە - 291)، ل ئەنجامى فى كىشەنى دا (محمد بن خرزاد) بەرەف دەفەرا شارەزۇر چووينە، بۇ وى چەندى پتر خوو ھىزىر بىكەت، ل فى دەفەرى دا كەفتە ھەفكەكى دا دىكەل ھۆزا جەلالى و ل ھەوەكى داب و سەر فى ھۆزى دەھىتە كۇشتەن و (ھارون الخاريجي) دىتە سەركردى خەوارچا(ابن الأثير، 1997، 390/6؛ ابن خلدون، 1988، 411/3؛ ئامىدى، 2006، 262).

ل ڦهگیرانا دووڤڤ دا ئیبن خەلەون بەحسێ ئی ھۆزا کورد دکتە پشتی (47) سلال ڦهگیرانا ئیکی جارەکا دیتەر ئافی ئی ھۆزی ھاتیە، ئەو ژی دەمی کوردین جەلالی ل دژی والین عەباسی ل موسول و شارەزۆر (أبا الھیجاء عبدالله بن حمدان) سەرھەلەدان ئەنجامدای، پشتی کو شیایی یاخیوونا کورد و عەرەبێن دەفەرئ ژ ئافەبەت بەرھە دەفەرا شارەزۆر چووویە و شیایە دەستەبەلاق جی بەجی بکەت (ابن الأثیر، 750/6؛ ابن خلدون، 293/4).

3.3. ههزبانی

ناثي في هوزى ب چند شيوازين جودا جودا د فكيگراين ئين خەلوى دا ھاتىە، ھەتا رادىيەكى دىتتە ئاستەنگى بۇ فەكولەرى بۇ وى چەندى ب ھەمى وان يىزانين و فەكيگرايانين تايەت ب في هوزى بگەھيت، ب شەش شيوازا ناثي ھەزبايا ھاتىە،(الھىدبانى)،(ابن خەلون، 1988، 3 / 444، 328/4)، (الھىدبانى)،(ابن خەلون، 1988، 3 / 558)، ھەرەمسا ب (الأكراد الھمزانى)،(ابن خەلون، 4 / 676)، د فەكيگرايەكى دا ژى ب (الھربانى) ھاتىە(ابن خەلون، 5 / 44؛ أحمد، 2019، 170)، (الھىدبانى) ژى شيوازەكى فەكيگرايى يە ل د پەرتوكا (تارىخ ابن خەلون) دا كو مەرەم يى ھوزا ھەزبانى يە(ابن خەلون، 5 / 188).

ئەفە شىۋازىن شاشىن فەگىرائىن تايەت ب نائى ھۇزا ھەزىائى وئ چەندى ئاگەھىنىت، كو نائى راست يى فى ھۇزى ئەھتايە ل دەف ئىبن خەلىونى، كو (الھىزبانى) يە (ابن خەلىون، 419/5؛ الخبلى، 1996، 6)، يا ھى پىرسىرائى ئەف شاشىە ل ژىدەرىن دىتر ب فى شىۋازى ناھىنە دىت ل سەر مئزۇويا كوردان ؟ ھەروەسا ھى پىرسىرائى ئەف، كو بۇچى شاشى ب فى رەنگى، ئەگەر نائ ب شاشى ھات بۇچى ب چەند رەنگەكا ب شاشى ھات نە ئىك شىۋاز ؟ ل دەمەكى دا ژىدەرىن دىتر ب راست فەگىرايە ئەف نائە (ابن الأثير، 1988، 547/6 ؛ ابن العربي، 1992، 181 ؛ البوننى، 1، 1992/37 ؛ الذهى، 1993، 39/195 ؛ المقرزى، دت، 3/305).

ثيبن خەلەون دەنگ و باسین فی ھۆزئی و دەستھەلانا وئ ل (ابن الأثیر)ی وەردگریت، ب گوھۆرینا ناف و نیشانی بابهقی، کول دەف (ابن الأثیر) ب (ذکر إمارة بني حمدان بالموصل وما فعلوه بالأكراد)، (الکامل فی التاریخ، 1997، 547/6)، ثيبن خەلەون ب (ابتداء دولة بني حمدان) دەنگ و باسین ھەزایانا دەستپێدکەت (تاریخ ابن خلدون، 1988، 444/3).

ئىككىم دەنگ و باسنى مېژۈشۈپسى مە ل سەر ھەز باينا دىنىيەت فەدگەگېنت بۇ ساللا(292/ك905ز)، بەردەوام دىيەت ل فەگىزائىن تاييەت ب فى ھۆزى و بەھسى رۇلى فى ھۆزى و سەرگىزىن وى دكەت ل درىژاھيا رويدائىن سەردەمىن چەرخىن ئافىن ل دەفەرىن گوردىشىن و ھەروەسا د جىمانا ئىسلامى دا و ئافاكرنا دەستەبالىن تاييەت ب خوو و گىزانا رۇلەگى بەرجاڭ ل سەردەمى دەولەتە ئەيوپى(ابن خلدون، 1988، 3/ 444 – 445، 292/4).

3.4. حميدى (الحمدية)

هۆزا ھەممىدى پۈلەك مەزن ل مېژوويا كوردان دا دىتيە ل سەردەمىن ئاڧن دا، جىن ئاكتىجىبوئا هۆزا ھەممىدى دىڧ ژىدەر ڧەدگەرىن دكەڧتە دناڧەرا باژىرى ئامەدى ھەتا شارەزور، تايەت ئەگەر ھېتە دەست نىشاكرن ئەو دەڧەرىن دكەڧە دناڧەرا رويبارى زېن مەزن ل پۈژەلاق و رويبارى خازر ل پۈژتاقاڧى، كۈ كەلما ئاكرى و دەورويەرىن وى بخوڧە دگريت ل پۈژەھلاتا باژىرى موسل، كۈ ل ژىدەردان دا ب (العرة الحميدية) ھاتىە ناسين(ابن حوقل، 370/2؛ ياڧوت الحموي، دت، 136/4؛ ابن فضل الله العمري، 1423ھ، 3/ 263، 272؛ ئامېدى، 2006، 289؛ توفىڧ، 2007، 83).

سەبارەت ئاڧى ھۇزا ھەمىدى ئىيىن مېژوئىقىس ئىيىن خەلپون چ بۇچوونىن روون و ئاشكرا ئادەت، لى ژلايىن فەكولەرىن سەردەم وىك گەلەك بابەتىن دىتەر يىن مېژوونى شىرۇفە بۇ ھاتىيە ئى ئاڧى ژى ھاتىەكرن، ھەندەك وئ چەندى دياردەكرن، كو بابىرە مەزنى ئىنى فەمەللى (ھەمىد) بوويە، يان ئىك ژ مېرىن دەستەلەندارىن ئاڧى وى (ھەمىد) بوويە، بۇچوونەك دىتەر ھاتىەكون، كو ئەف ئاڧەل ئاڧى (ئامىدى) وەراركرىە بۇ (ھەمىد) لى فەكولەر رەتدەكرن(توفىق، 83:2007؛ باجلورى، 2012، 10-11).

ئىبن خەلدون (10) ھەنگىران دا ئامازى ب نائى فى ھوزى دىكت، بىنى كو ئامازىين تايەت و دەست نىشانىرى بىن ب ناف و نىشانىن تايەت ھە، بەلكو ئەم رويدانىن دەرەقى دەھەرى كو كاريكەرى ل سەر كوردىن ھەمىدى ھەبووى دىنگ و باسىن وان ژى ھاتىنە، تايەت رويدانىن كرىدى ب باژىرى ھەملىرى (اپرل) و موسل و ئامادە و ميفارقىن ھە، ئىبن خەلدون ل ناف و نىشانىكى دا بىتى نائى كوردىن ھەمىدى دىنىت، "حصار الأتابك زىكى قلعة امد واستيلاؤه على قلعة السور ثم حصار قلاع الحميدية" دەستكرىن ب سەر كەلپىن ئاكرى ژلاين ئەتەبىكا زەنگىن موسل ھە دەگەرىت بۇ سالا (528/1134)، ژىدەرى مېزووشىسى مە ھەك پراپا ھەنگىرانىن دىت (ابن الأثير) بوو (ابن خەلدون، 1988، 269/5).

ناڤي هوزا هممیدی ل دهف نین خەلوی ب چەند شیوازین جۆدا هاتیە (الأكراد الحميدية) د پینچ فەگێرانان دا هاتیە و دەمی ئامازی ب رویدانین فی هۆزی دکەت ب (الأكراد الحميدية) ناڤي وان دینیت (این خەلون، 1988، 3/ 445، 537، 292/4، 322)، هەر وەسا ب شیوازی (قلاع الحميدية) زی ئیناوە کۆ تیدا هەبوونا کەلەین وان دیار دکەت و گرنیا وان ل سەر رویدانان (این خەلون، 1988، 5/ 269، 270)، د فەگێرێکە دیتەر د پتر دەست نیشانا کەلە و کوردبوونا وان دیاردکەت (قلاع الأكراد الحميدية)، (این خەلون، 1988، 5/ 269)، د جارەکا دیتەر دا بتی ئامازی ب کەلەا ئاکری دکەت (قلعة عقرة الحميدية) ناڤي وی دینیت (این خەلون، 1988، 5/ 307، 315)، ل داوی ژ ب شیوازی (قلعة الحميدية) زی ناڤي وی هاتیە (این خەلون، 1988، 5/ 301).

ټيكمين دنگ و باسې ټيبن خېلېون ل سهر كوردن هميدى دينيت فهدگرنټ يو سالا (293ك/906ز) دهمې مېرئ هولويزئ محمدد كورئ بيلال هزبانى، ل دژى والين موسل سهرلېدان كرى، كوردن هميدى پشتهفانئ ل فئ هولوئ كړه(اين خلدون، 1988، 444/3)، د فهدگړانا دووئ دا ل سهر كوردن هميدى پشئ هشتئ سالان ل فهدگړانا ټيكني و ل سالا (373ك/983ز) باس ژ ټيكن ژ ناقدارين سهركدن كورد دكمت ل سهردهمين ناخين دا (بادئ دوستهكي) په، ټيبن خېلېون ورك ژېدهرين وهرگرتئ ئهفئ سهركدن ناقدار ب هميدى ده؟مړيت(اين خلدون، 1988، 537/3، 322/4).

ل فەنگرەنەکا دیتەر دا کو گیرودیت بۆ دەمەکنی درێژ و ل سالا (528/1331ز) دەمی عبادەدەین زەنکی دەست ب سەر کەلە ئاکری (عقرا) و دەور و بەرین وئ دا دگریت، ئەف هیزشە ژێ ب ئەگەری وئ چەندێ بوویە کو میر (عەسی الحمیدی)، (ابن الاثیر، 9/1997/52)، کو د پەرتووکا ئێبن خەلەفونی دا ب (عەسی الحمیری) هاتیە وەلک شاشیزین دیتەر (ابن خەلەفون، 1988، 269/5)، ل دەمی تێکچوونا یەپوئەدیزین بەدا و موسل هاتنا لەشکەرێ خەلیفە (المستزید بالله) بۆ سەر باژێری موسل دور بیتچکرا نا باژیری، میر عەسێ ژێ هەفکاری لەشکەرێ عەباسی دگەت

دژى زەنگىن موسىل، ل بەرامبەر فى ھەلوىستى دا و بشتى دومامھىك ھاتنا فى ھەوى و دەست قەنەئىنا ئارمانجىن وى زەنگىا ھىرشى سەر كەلھىن ھەمىدى كىل ل ئاكىرى و شوشى و دەقەرەن دىتر و دەست ب سەرداگرىتە، پەرتوكا (الكامل في التاريخ) ژىدەرى سەرەكى مېژووئىسى مە بوو، (ابن الأثير، 1997، 52/9؛ ابن خلدون، 1988، 269/5).

4. چەرخى چۆرى كۆچى / دەھى زانى:

چەرخى چۆرى كۆچى / دەھى زانى ل مېژوويا كوردان دا ل سەردەمىن سەدىن ئافەراست (سەردەمىن ئىسلامى) ب ئىك ژ قۇناغىن گرنگ دەھىتە وەسكەن، ئەو ژى ژىر وى چەندى بوو، كۆ ھۆزىن كورد ب ئاستى ئافكارنا مېرگەھ و دەستەلاتىن خوو ھى گەھىشتەنە ل ھەفكەشەن سىياسى و لەشكەرى ل دەقەرى رۆلى خوو دىبن و شەش ھۆزىن كورد ل فى چەرخى دا ھاتىنە بەسكەن، كۆ ل قوناغ و چەرخىن دىتر ژى دا رۆل و كارىگەرىا وان بەردەوام بوو.

4.1. ماران

ئىبن خەلدون ل رۆبەدائىن سالا (309ك/922ز) ئامازى ب ئافى فى ھۆزا كوردى دكەت و ب (الأكراد المادرائية) ئافكەنە ھەك گەلەم باھەتەن دىتر ب شاشى ئافى وان ھاتىنە، ل ژىدەرى رەسەنى ئىبن خەلدون ئەف شاشى ھاتىنە دىتن و (ابن الأثير) ب (الأكراد المارائية) د دەتە ناسىن (الكامل في التاريخ، 1997، 674/6؛ ابن خلدون، 1988، 383/3)، ئەف كۆمەلە ژ كوردان ژى ب پشكەك مەزىن ل ھۆزا ئاقدار ھەزبانى دەھىتە ھۆماتىن و ب دىتر ھۆزا سەردەمىن عەباسى ھى ئاكتەجىوونا وان ل دەورەرى باژىرى موسىل بوو (توفىق، 2007، 137).

ئىبن خەلدون ئامازى ب دانانا كەسەكەيتەكى دكەت ب ئافى (محمد بن نصر الحاجب) ژلاىن خەلپى عەباسى (المقتدر بالله) ل سەر باژىرى موسىل، ئىبى ج ئامازەك دىتر ب ئەرك و فەرمانىن وى ھەتەكەن ھەك بەرىرى باژىرى موسىل، ئافى ھۆزا كوردىن ماران دەھىت، كۆ ھۆماتەك ل كەسەن فى ھۆزى گرەنە و رەوانەنى پائەختى كەنە بەغدا، (ابن الأثير) باس ژ كۆشتەن كوردىن ماران دكەت و (85) كەس ژى دەستەسەركى گەھىشتەنە بەغدا (الكامل في التاريخ، 1997، 674/6؛ ابن خلدون، 1988، 483/3).

4.2. عەيشانى

سەبارەت ب ھۆزا عەيشانى ئىبن خەلدون ئافى وى ب (العيشانية) دىئەت (تارىخ ابن خلدون، 1988، 603/4)، گەلەك پىزانىن ئادەت بىتنى ل دەھى فەگىرەن سەر ب دەولەتە ھەسەنەوى ئامازى ب رۆل و مېرىن فى ھۆزى دكەت، ھەروەسا ئامازى ب جۇگرافىا دەستەلاتا فى ھۆزى دى دىار دكەت، كۆ ئاستى دەستەلاتا وان ب مېرگەھى گەھىشتەنە "... و غلبا على أطراف الدينور ونهواند والصابغان، وبعض نواحي آذربيجان إلى حدود شہرزور فلکھا نوا خمسین سنة"، وانا ل دەورەن دەھىتە ھەروە و نەھاونەد و سامغان و ھەندەك ژ ئازىجان و ھەتا سنۆرى شارەزور ل بن دەستەلاتا فى ھۆزى بوو بۇ دەھى پىنجى سالان، (ابن خلدون، 1988، 687/4 - 688).

ئىبن خەلدون دەھى باس ژ مرنا ھوسەن كۆرى ھەسەنەوى دكەت، ل سالا (369ك/980ز)، وى چەندى فەدگىرەت، كۆشپاھى دەستەلاتا ل خالىن خوو (ونداد) كۆ ل سالا (349ك/961ز) مېرە، و كۆرى وى (أبو الغنائم عبدالوهاب) ھى وى فەدگىرەت و ھەروەسا (غانم) ژى ل سالا (350ك/962ز) مېرە، كۆرى وى (أبو سالم دىسم) ھى وى گرەنە ل دەستەلاتا دا (ابن خلدون، 1988، 688/4)، (ونداد و غانم) كۆرىن (أحمد بن علي) بوو، دناف ژىدەران دا ب كىمى ئامازە ب ئافى باب و بايرىن فان مېرىن ئاقدار ھاتىنەكەن، كۆ ھۆماتە لەشكەرى وان دگەھىشتە ھزار سەربازان (ابن الأثير، 1997، 370/3؛ ابن خلدون، 1988، 688/4؛ زى، 2006، 87/2).

ل سالا (373ك/984ز) ئىبن خەلدون باس ژ ياخىوون و سەرھەلەن ئىك ژ ئەندامىن فى ھۆزى دكەت ب ئافى (محمد بن غانم)، (تارىخ ابن خلدون، 1988، 607/4 - 608)، ل دژى دەستەلاتا بوھىيان ل دەقەرە كەدون (ابن خلدون، 1988، 607/4)، كۆ ئافى راستى فى دەقەرى (كۆردە) يە ل دەورەرىن باژىرى قوم (ابن الأثير، 1997، 399/7)، سەركەدى بوھى (غزالوولە) داخا پشەتەقانىن ل مېر بەدرى ھەسەنەوى دكەت بۇ چارەسەركەن فى كىشەن، پشەت چارەسەركەن لەشكەرى سەرنەكەفتى ل سالا (374ك/986ز) ئاشتەواى دروست بوو، لى بىنى كۆ ئامازە ب شىوازى چارەسەرى ھەتەكەن و ل سالا (375ك/986ز) دووبارە شەر دروست دىت و (محمد بن غانم) دىئەتە كۆشتەن و دەنگ و باسەن فى ھۆزا كوردى نامىن (ابن الأثير، 1997، 399/7؛ ابن خلدون، 1988، 607/4 - 608؛ توفىق، 2007، 157).

4.3. بەرزىكانى

ژ ھۆزىن مەزىن و ئاقدارىن دەقەرە شارەزور و ھەرنە چىپاھى ل سەردەمىن خىلافتە عەباسى دەنگ و باسەن وى دەرەكەفتىنە، بۇچوونا فەكۆلەرى بىسۆرى مېژوويا كوردان ل سەر ئافى فى ھۆزى ئەو، كۆ ل (بەرزىكانى) ئاكو (بلند) ب ھەرنە وانا (العالي)، (القبائل والزعامات القبلية الكردية، 2007، 39).

ئىبن خەلدون ئامازى ب ئافى ھەسەنەوى كۆرى ھوسەن بەرزىكانى دكەت ھەك پشكەك سەركى و خۇدان دەستەلاتا ل ھۆزا بەرزىكانى، (30) جاران د پەرتوكا خودا ئامازە ب فى ھۆزى و كەسەيتەن وى و فەگىرەن ئاھىتە ب مېژوويا سىياسى و لەشكەرى يا فى ھۆزى كە (ابن خلدون، 1988، 682/4 - 696)، دەھى فەگىرەن مېژووین سەر ھەسەنەوى، ئىبن خەلدون ب شىوازىن جۇدا جۇدا ئافى وان دىئەت، سەرەپان ئامازەكەن ب ئافى بەرزىكانى، ھەكى (بنو حسنىو)، (ابن خلدون، 1988، 20/2)، ھەروەسا ب (بنو حسنىو) ژى ھاتىنە (ابن خلدون، 1988، 603/4، 604، 687)، ھەروەسا ب شىوازى (أبناء حسنىو)، (ابن خلدون، 1988، 599/4)، ل دومامھىكى ژى ب (أولاد حسنىو الكردي) ھاتىنە، فى ھۆزا كوردى شىپاھى رۆلەك مەزىن ل رۆبەدائىن سىياسى و لەشكەرى ل دەقەرە چىا بگىرن، بۇ دەمەك زور بىشەن بوو ھەزەك كارىگەر ل ھەفكەشەن سىياسى و لەشكەرى ل دەقەرى دا (ابن خلدون، 1988، 689/4).

4.4. بەشەنەوى

بەشەنەوى ژ ھۆزىن ئاقدار و كارىگەرىن كورد بوو ل سەردەمىن ئافەراست ل دەقەرە جەزىرى، ل دوفى ھۆزا بوختى (بوتانى) دووم ھۆز بوو ل دەقەرى دا (توفىق، 2007، 40)، (ابن الأثير) ب فى شىوازى باس ژ بەشەنەوىان دكەت "البشوية، عرف هذه النسبة طائفة كبيرة من الأكراد بنواحي جزيرة ابن عمر ولهم قلعة تسمى فنك مشهورة" ھۆزەك مەزەنە و ئاكتەجىن جەزىرا ئىبن عومەرى (جەزىرا بوتان) بوو ھەك ھەك ئاقدار ھەك يا وان بوو (الباب في تهذيب الأنساب، دت، 157). ھەروەسا (ابن الأثير) ھەر سەبارەت ب فى ھۆزى د پەرتوكا (الكامل في

التاريخ) دا دېئىت "بالقرب من جزيرة ابن عمر حصن منيع من امع المعافل اسمه فنك، وهو على رأس جبل عال، وهو للأكراد البشوية". (1988، 425/9)، نىزىكى جەزىرا غومەرى ئاسىيەكە ھەك ھەبە ب نائى فنك، كۇل سەر چىيەكە بىلەندە و يا كوردىن بەشەنەوى، دىت دىنەرەتدا نائى فى ھۆزى ل (بەجەنەوى) ھاتىت (بەدىلىسى، 2006، 209)، ھەر سەبارەت ب نائى بەشەنەوى بۇ چوون بۇ وى چەندى دچن، كۇل نائى كەسەكى (بەئۆزى) ھاتىت و ل ژىدەرىن ەمرەبى (البشوية) ھاتىتە گۆھۆرىن، ەك گەلەك نائىن دىت بىن كوردى ب ئەگەرىن زمانى گۆھۆرىن ب سەرداھاتىنە، ل (بەئۆزى) - (بەئۆزى) و (بەجەنەوى) - (بەجەنەوى) ھاتىتە گۆھۆرىن بۇ (البشوية) (توفىق، 2007، 40 - 41).

ئىبن خەلەون دەمى باس ژ ھۆزا بەشەنەوى دكەت، نائى وى ب چەند شىوازىن جۇدا دىئىت، كۇ نائى دەفەرى ژى دگەل دا ھاتىت، ەكى (بلد البشوية) كۇل پەرتوكا (تارىخ ابن خەلەون) دا ب (بلد البشوية) ھاتىتە (ابن الأثير، 1997، 401/8؛ ابن خەلەون، 1988، 618/3)، ھەر سەبارەت ب ھە گىرەئىن تايەت ب دەنگ و باسەن بەشەنەوى، ل وى دەمى دەنگ و باسەن وان دەن، كۇ دىنە پەشەكە ژ لەشكەرى بادی دوستەكى ل سالا (380/990ز) ھەروەسا نائى كەلەا بەشەنەوى ژى ب شاشى ھاتىتە (قلعة فسك) كۇ دىنەرەتدا (قلعة فنك)، (ابن خەلەون، 1988، 324/4؛ الحموي، دت، 278/4).

ل سالا (433/1041ز) ھىزى سەلجۇقىان دگەھىتە دەفەرىن جەزىرا ئىبن غومەرى و كوردىن بەشەنەوى مل بىلى لەشكەرى دەولەتا (دوستەكى - مەروانى) و ەقىلىن ەمرەبى بەرەفانى ژ دەفەرى كىيە و ل دژى ھىزى سەلجۇقىان رادەستىيەنە و شىيەنە مەترسىا وان ل دەفەرى دىر بکەن (ابن خەلەون، 1988، 414/4؛ ئامىدى، 2006، 295 - 296). د فى ھە گىرەئى دا دىار دىت، كۇ ھىزا لەشكەرى بەشەنەوى يا مەزەن بوويە و دەستەلەنەك زۆر ھەبوويە و نائى فى ھۆزى دگەل دوو دەستەلەنەك نائىن ئاقدارىن دەفەرى ھاتىتە (دوستەكى - مەروانى) و ەقىلى يا و دىت رىككەفتەك ھەفەشكە دناقەرا ھىزا دا ھەبىت بۇ پاراستا دەفەرى ل ھىزىن بىلى.

ل رويدانىن سالا (447/1055ز) پەيوەندىن سىياسى و لەشكەرى و جىاكى دناقەرا (دوستەكى - مەروانى) و كوردىن بەشەنەوى تىكەچىت ئەو ژى پەشتى دەمەك دىزىل رىككەفتەن و پەيوەندى و بەرەفانى ھەفەشكە، ھەلوپەستى دەولەتا (دوستەكى - مەروانى) بەرامبەر ھۆزا بەشەنەوى ەكەرى كۇ بەشەنەوى ل ھەفەپەمانەك نوى بگەرىت، كۇ دىت بۇ خۇ پاراستىيەت ل مەترسى و گەشتەتەن ھىزىن دەفەرى تايەت (دوستەكى - مەروانى)، بەشەنەوى پەشتەفانىا ھىزىا خودانى مۇسل (قىرىش بن بدران العقبلى) دكەت بۇ سەر دەفەرىن جەزىرى، (نصرالدولة المروانى)، شىا فى ھىزىن بىشكىنىت، دەفەرىن جەزىرى ھەر بىن دەستەلەتا وى مانەفە سەرەپانى ھەبوونا جوداھىان دگەل ھۆزىن كوردىن دەفەرى (ابن الأثير، 1997، 123/8؛ ابن خەلەون، 1988، 414/4 - 415؛ ئامىدى، 2006، 296).

ل ھەگىرەنەك دىت دا، كۇ ئىبن خەلەونى ل سەر فى ھۆزا كوردى ھەگىرە، بۇ سەردەمى دەستەلەتا سەلجۇقىان ھەگىرەت، كۇشايەنە دەستەلەتا خوو بچە بىن و ئەو ژى پەشتى تىكچوونا رەوشا دەفەرى ھىزىكە سەلجۇقىان ل سالا (516/1122ز) ب سەركەداپەتيا (مۇھەممەد السالحو) دھىتە سەر دەفەرى و شىايە ب ئەكەرى خوو راپىت و ئىمناھىن ل دەفەرى بچە بىنىت (ابن خەلەون، 1988، 618/3).

4.5. ھەكەرى

ھەكەرى ژ ھۆزىن مەزەن و ئاقدار و خودان ھىز و مېژوويەك پىر شاناژىنە، كۇ رۇلى كەسايەتەن فى ھۆزى ل ژىدەرىن سەردەمىن نائىن دا گەلەك ھاتىتە ھەگىرەن، ئەف ھۆزە ب نائى دەفەركە جۇگرافى ھاتىتە ناسىن و ئاقدار، كۇ دەفەرا (الھەكەرى) (بلاد الھەكەرى)، ەك دەفەركە گىرەك و كارىكەر بوويە ل سەردەمىن ئاقدار سەر ب باژىرى مۇسل ھە، بىكەھى سەرەكەن فى ھۆزى ل فى دەفەرى دا جەزىرە و دىارەكەر بۇخوفە دگىرەن.

ەك ژىدەر ئامازى بىدكەن ئەف ھۆزە خودان لەشكەركە مەزەن بوويە ل قوناغەن جۇدا جۇدائى مېژوويى دا تايەت ئەو قوناغا سىنورى ھەكۇلەن بۇخوفە دگىرەت ل سەردەمىن ئاقدار، ھەتا رادەكە بېز بوويە ھىزەما سەربازىن وان گەھشەتوويە نىزىكى دەھ ھزار سەربازان و چەندىن كەلە و ئاسىكەھ و بىكەھىن مەزەن ھەبوويە ل جۇلەمىزك و دەورەبەرىن وى و ئامىدى (العبادىة) و دەورەبەرىن (الحموي، دت، 408/5؛ البغدادى، 1412، 1463/3؛ ەمرى، 1423، 270/3؛ المىزى، 1418، 405/3؛ ئامىدى، 2006، 310 - 312؛ توفىق، 2007، 183).

ل سەر رەسەنى فى ھۆزى ئىبن خەلەون چ پىزانىن ئادەت بىتى ل رويدانىن سىياسى نائى وان دىئىت ل گەل كەلە و دەفەر و كەسايەتەن فى ھۆزى، بەلى شەرخانى بەدىلىسى باس ل رەسەنى فى ھۆزى دكەت، ەسا دىار دكەت، كۇ رەسەنى فى ھۆزى دچىتە سەر خەلىفەن ەباسى و ئەو چەندە ژى ھاتىتە دىارەكەن، كۇ دىار نىنە ئەف ھۆز و كۇمەلە ژ كوردان ھەدگەرن بۇ سەر چ خەلىفە ەباسى (شەرفنامە، 2006، 143 - 144).

گەلەك بىنەمالىن رەسەن كورد بىن دەستەلەتدار زىجرا رەسەنى باب و باپىرىن خۇ گەھاندە بىنەمالىن دىندار تايەت بىنەمالىن رەسەن قورىشى، ەك دىار دىت مەرم ل فى چەندى گۆھۆرىنا دىتە خەلەكى بوويە بەرامبەر وان و ب پىرۇز سەكەرنە دەستەلەتا وان.

ئىبن خەلەون ل چەند ھەگىرەنەكە دا باس ل مېژوويە فى ھۆزى دكەت، ئىكەم دەنگ و باسى سەر فى ھۆزى بۇ سالا (369/979ز) ھەدگەرىت دەمى (عضد الدولة) بى بوويە لەشكەركە ھەنارتە سەر كەلەن دەفەرا ھەكەرى، دقى ھىزىن دا لەشكەرى بوويە ل بەر بەر بارىن و چىاين ئاسى نەشيان بەردەوامىن ب ھىزىا خوو بەدەن و دەفەر بچە ھىلايە (ابن خەلەون، 1988، 319/4).

لېرەدا ژىلى وى چەندى، كۇ دەفەرا ھەكەرى ئاسى بوويە و كەش و ھەما نەخۇش بوويە لى د ھەر كادەنەك نەخۇش دا و ھىزىن دۆزىمان دا بەردەوام كوردان چىا ب دوست و پەشت و پەناين خوو دىتەنە و خوو د چىا دا پاراستە.

ل ھەگىرەنە دوويى ئىبن خەلەون ئامازى ب گەھشەتە لەشكەرى سەلجۇقى دكەت بۇ دەفەرا ھەكەرى ل سالا (432/1040ز)، ل ئەنجامدا كوردىن ھەكەرى دەستىكە بەرەف پاش ھە دچەن و گەھشەتەنە چىا و دىقدا ھىزىكە ئىنايە سەر ھىزىن سەلجۇقى و شىكەندەنە و دەفەر بچە ھىلايە (تارىخ ابن خەلەون، 1988، 333/4).

ژىر گىركىا فى ھۆزى و كارىكەرىا رۇلى وى ل سەر ھەفەكشەنە بىن دەفەرى مېژووشىسان گىركەك زۆر ب دەنگ و باسەن وان دايە و مېژووشىسى مە ل سى ناف و نىشانىن تايەت دا ئامازى ب ھۆزا ھەكەرى دكەت "استىلاء الأتابك على قلاع الھەكەرىة و قلعة كواشى" (ابن خەلەون، 1988، 270/5)، ھەروەسا ب شىوازى "استىلاء عمادالدین صاحب عقره على قلاع

الهكاريە والزوزان" (ابن خلدون، 1988، 316/5)، ل ناف و نيشاننى سىنى دا ئىبن خەلدون ب فى شىوازى ئامازە ب دەفەر و جىنن ھەكارى دىكت "رجوع قلاع الهكاريە والزوزان إلى طاعة صاحب الموصلى"، (ابن خلدون، 1988، 320/5)، د فى فەگىرانا دا ئىبن خەلدون ئامازى ب ژىدەرىي خوو دىكت، كو ل (ابن الأثير) وەرگىتە، ل درىزاھىيا بابەقى دا نافتى پتر ژ (10) كەلھىن ھەكارى دىنىت، كو عبادەدىن فەنگى ل سالا (528/ك1134ز) دەست ب سەرداگرى (ابن خلدون، 1988، 270/5).

ئىبن خەلدون دەھىتە سەر بابەتەكى دىتر ىن گرگى، ئەو ژ فەگىرانا وى رۇلى گرنگى كەسايەتتىن فى ھۇزا كوردى بوو ى ل دەولەتا ئەبويىدا، ل بوارىن جۇدا جۇدا تايەت ل شەرىن خاچ ھەلگىران و ھەروسا گەلەك ژ كەسايەتتىن ھەكارى ىلە و بوستىن بىلد وەرگىتە ل مسر و شامى، ژوانا (الفقيه عيسى الهكاري)، كو رۇلەكىن كارىگەر ھەبوو ى ل دەولەتا زەنگى و ئەبو ى دا (ابن خلدون، 1988، 103/4، 331/5، 341، 342، 356؛ ابن كىر، 1986، 326/12)، ھەروسا ل وان كەسايەتتىن دىتر ىن ھەكارى (علي بن أحمد المشطوب الهكاري) بوو ى (ابن خلدون، 1988، 204/5 - 354)، ھەروسا (الحاجب خليل الهكاري)، (ابن خلدون، 1988، 372/5)، (مجدالدين الهكاري) و (عزالدين عمر بن علي الهكاري) كو رۇلەك گرگ ژلاىن لەشكەرى و سىياسى و كارگىرى دىتە (ابن خلدون، 1988، 409/5).

4.6. شازىجان

شازىجان (الشاذىجان) - شازىگان - زەنگە، ژ ھۆزىن مەزىن و نافدارىن ھەرىئا جىيا بوو ى (ابن الأثير، 1997، 563/7، 62/8؛ توفىق، 2010، 170)، ئىبن خەلدون ل دوو فەگىراناىن خو ودا ئامازى ب كوردىن شازىجانى دىكت (الشاهجان) ناف دىكت، ل فەگىرانا ئىكىن دا ل سەردەمى (بني مزىد) بوو ى ب (الأكراد الشاهجان) ناف دىكت (ابن خلدون، 1988، 357/4)، ل فەگىرانا دوو ى دا ژى ل سەر رەسەنى كوردان د تاخىت، كو ژىدەرىي وى مەسعودى بوو ى، شاجانىيا ب ھۆزەك مەزىن ژ كوردان وەسەدەكەت، ئەف ھۆزە ژ وى چەندى دىر نەبوو ى، كو رەسەنى وان ھاتىيە ب ەرمەكرىن و فەگەراندىيە بۇ سەر دىندەھا (ربيعة بن نزار بن معد)، (مروج الذهب ومعادن الجوهر، 2005، 96/2؛ ابن خلدون، 1988، 149/7). گەلەك ئامازە ب مېزوويا فى ھۆزى ھاتىيە كرن ژلاىن ئىبن خەلدونى فە، ل سەنۆرەكى بەرفەرھى چالاكىن سىياس و لەشكەرى و پەيوەندى دگەل پايەتەخت خىلافتە عباسى ل بەغدا و پاراستنا رىكىن بازىرگانى و شەرىن ناخو ى دگەل مېرگەھىن دەورەبەر، ب ھىچ شىوازەكى ل پەيھا (عناز، العنازى، العنازى، العنازىون) ناكەت، ئىبن خەلدون باشگرى (عنان) دىتخىتە دىف نافتى مېرىن مېرگەھى وەكى (أبو الفتح محمد بن عنان)، (ابن خلدون، 1988، 691/4، 692)، ھەروسا دەمى باس ژ مېرگەھى دىكت نافتى ھۇزا شازىجان ژى دىنىت، ئەف ھۆزە وەسا ديارە گەھىشتىنە ئاستى ئافاكرنا دەستەلەتەكا خو ى و دىقدا دەستەلەتەكا وان ژىدەبوو ى و مېرگەھا ەننازى ئافاكرى و سەنۆرى وان ل دەفەرىن جىيا و شارەزور بوو ى، دىت پەيوەندى ھىيەت دناقبەرا ھۇزا شازىجان وەكو ئىك ژمەزىن ھۆزىن ھەرىئا جىيا و شارەزور و ھۇزا زەنگەنە كو ھەتا نوکە ژى وەك ئىك ژ ھۆزىن كوردىن ئاقدار ماىە (توفىق، 2007، 108، 116).

5. چەرخى يىنچى كوچى/لازدى زانى:

ل بەردەوامىيا فەگىراناىن خو ودا ل سەر ھۆزىن كورد ئىبن خەلدون ل چەرخى يىنچى كوچى/لازدى زانى دەھىتە سەر باسكرا يىنچ ژ ئاقدارىن ھۆزىن كورد، كو ھەندەك ژ وان دىنە بىنەماىى ئافاكرنا دەستەلەتە مەزىن و نافدارىن كورد، سەرداىى وى چەندى دىف چەرخى دا ل دەفەرىن كوردشەن دەستەلەتە مەزىن ھەبوو ى، بەلى روىرىن ھىزشا سەلجۇقىا دىن، بەلى وەك رۇل دىت تاكلن فان ھۇزا دىشەن ل روىدائىن داھاقى ژى دا بەردەوامىن ھەر ل بن ناف و نيشان ھۆزىن خوو ل كار و چالاكىا ل دەفەرىن كوردشەن و دەرفەى ژىدا، ئەف ھىزشا نابە ئەگەرى نەمانا وان.

5.1. جاوانى

ھۆزەك مەزىن و نافدار و خودان ھەمارەك زۇر ژ لق و بىنەمال بوو ى، ب درىزاھىيا سەردەمى عباسى دەنگ و باسەن فى ھۆزى ھەبوو ى، جىنى رەسەنى جاوانى يا ل ھەرىئا جىيا بوو ى، دىقدا ل باژىرە (جىلە) دەورەبەرىن وى ل باشورى بەغدا ل دوپماھىيا چەرخى يىنچى كوچى/لازدى زانى (توفىق، 2007، 54). ئىبن خەلدون چ ناف و نيشانەك تايەت نە ئىنايە ب فى ھۆزى كوردى، بەلى وەك رۇلى فى ھۆزى ل چەند فەگىرانا دا باسكرى ل بابەتتىن سىياسى و لەشكەرى ل دەفەرى دا، وەك گەلەك بابەتتىن دىتر كو ئامازە يىپەتايەكرن ژلاىن ئىبن خەلدونى و شاشى كەفتە د ناف و ناستافا دا، نافتى ئىك ژ يىنچىكەشەن فى ھۆزى فى كو دەنگ و باسەن سەردەكى ل سەر ھاتىنە ب شاشى ھاتىيە فەگىرانا (أبو الفتح بن ورائى)، (ابن خلدون، 1988، 750/3)، ل فەگىراناكە دىتر دا نافتى وى ب (أبي الفتح دارم)، (ابن خلدون، 1988، 697/4)، وەسا ديار دىت، كو شاشى كەفتە د پەرتوكا (تارىخ ابن خلدون) دا و ل دەف ژىدەرىي سەردەكى ب (أبي الفتح بن الورام)، (الكامل فى التاريخ، 1997، 140/8)، ھەروسا ئەف ھۆزە وەك خودان گەلەك لق و بىنەمال و كەسايەتى بوو ى، ژ وانا ئەو ىن ب (ورام) ھاتىيە ناسەن، گەلەك جاراب ب (بنو ورام) و (بني ورام) وەك مېرىن فى بىنەمالى كو پىن ھاتىيە ناسەن (ابن خلدون، 1988، 578/3)، ئەف بىنەمالە فەدگەرىت بۇ دامەزىنەرى دەستەلەتە بىنەمالا (محمد بن ورام)، (ابن الأثير، 1997، 552/7؛ توفىق، 2007، 56).

ل دەنگ و باسەن سالا (420/ك1029ز) ھەر ئىك ژ (دىبىس بن مزىد) و ەقىلى و (ابن ورام) بەرامبەر ھىزىش و مەترىسىا سەلجۇقىا ئىك دگرن، ئىبن خەلدون فى فەگىراناىن ل (ابن الأثير) وەرگىت و وەك گەلەك وەرگىراناىن دىتر كورت و پوخت دىكت و ئامازى ب پىشتەقانىا (ابن الورام) ناكەت وەكى ل ژىدەرىيا ھاتىيە باسكرا رۇلەك مەزىن دىتە (تارىخ ابن خلدون، 1988، 334/4 - 335؛ الكامل فى التاريخ، 1997، 725/7)، ل فەگىراناكە دىتر دا كو ئىبن خەلدون بىنى گوھورىن ل (ابن الأثير) وەرگىت ل سالا (438/ك1046ز)، ئامازى ب دانانا (أبي الفتح بن ورام) دىكت ل سەر (البندىجىن)، ژلاىن (سەد بن أبى الشوك العنازى)، ئەف ھەفەپەمەنە سەرناكەفى تايەت، كو مامى سەعدى (سورخاب) شىيا سەعدى، ئەبو فەتى دەستە سەر بىكەت و دوپماھىكى ب فى ھەفەپەمەنە بىنىت (ابن الأثير، 1997، 58/8؛ ابن خلدون، 697/4).

ل روىدائىن سالا (439/ك1047ز) ئىبن خەلدون دەھىتە سەر بابەتەكى دىتر ئەو ژى بەرفەقەرىن كوردىن بوو ى ل دەفەرىن ئاقبەرا شارەزور بۇ ھەرىئا جىيا، كو ب سەركردايەتيا (أبو دلف القاسم بن محمد الجاوانى) بوو ى، لىرەدا ئەو چەندە ديار دىت كو سەنۆرى دەستەلەتە فى بىنەمالى بەرفەرھە بوو ى، ھەروسا ژى نە بىتتى ئىك مېر ھەبوو ى، كو دەستەلەتە لى بىكەت، ل فى شەرى دا ب سەر سەلجۇقىا سەر كەفەش و دەستەكەفتان ب دەست دىتەن (ابن خلدون، 1988، 698/4؛ توفىق، 2007، 59).

ل دىرئاهيا قەگىرانىن تايەت ب ئى ھۇزا كورد، كۆرۈلەك مەزىن و كارىگەر ل رويدانين سياسى و لەشكەرى ھەفكىشا وى دەمى يا ھىزىن ھەفكدا دىتتە، ل دەمى تىكچوونا رەوشا سياسى ل دەولەتا عباسى و دەركەفتنا سەركەدە بەساسىر (م: 451/ك 1059ز)، (سبسط ابن الجوزي، 19، 97؛ ابن خلکان، دت، 192/1)، دياركنا ئاليكريا خوو بۇ دەولەتا فاتى، لىزەدا (أبي الفتح بن ورام) دچيتە بەرمين بەساسىرى ل دىرى سەلجۇقى و خىلافتەتا عباسى، ئىبن خەلدون ئاممى ب ئەگەرى ئى رويدان ناكەت و ھەروەسا ئىدەرى رويدان ئى وەرگىرى، كۆ (ابن الأثير) ل رويدانين سالا (447/ك 1057ز) باس ئى رويدان و دابەشونا ھىزى دكەت بى دياركنا ئەگەرىن وى، كۆ دىت ئىدەرى ھىزى بىت ھىزى و مەترىسيا سەلجۇقىا ل سەر دەفەرىن خوو لايدەت (ابن الأثير، 1997، 8/ 140؛ ابن خلدون، 1988، 3/ 570؛ سبسط ابن الجوزي، 2013، 18/ 499).

ل ئەنجامەكى شەرەكى دا (أبو الفتح بن ورام) دھىتە دەستە سەركىن و پىشتى ئازاد بوونا وى د خىلافتەتا عباسى دا رۆلەك بەرچاف دگىرەت، دىتە كەسكىن نىزىك ل دەستەلەتقى و ل دەمى ھاتنا خەلىفە بۇ بەغدا ل سالا (452/ك 1060ز) پىشتى تىكچوونا رەوشا بائىرى ب ئەگەرى ئاخيىبوونا بەساسىرى و دەست ب سەر بەغدا دا كرىن (أبو الفتح بن ورام) كەل خەلىفە دىت، كۆ رامانا ھىزى و مەزىناتى و كارىگەرىا ئى مېرى كورد دەت (ابن خلدون، 1988، 3/ 575؛ سبسط ابن الجوزي، 2013، 19/ 103).

ل دومامىك قەگىران دا ئىبن خەلدون ل سەر مېزوويا ھۇزا جالوانى دھىتە سەر مرنا (أبو الفتح بن ورام مقدم الأكراد والجالوانية) لىزەدا ل دەف ئىبن خەلدون بىتا (و) ل ناغېرا (الأكراد)، (الجالوانية) داھاتى، كۆ ئىدەرى رەسەنى ئىبن خەلدونى دا ب وى شىوازى نىنە "وتوفى بغداد أبو الفتح بن ورام مقدم الأكراد والجالوانية" ل سالا (455/ك 1063ز)، (ابن الأثير، 1997، 8/ 184؛ ابن خلدون، 1998، 3/ 578).

5.2. جورقان

ئى ھۇزىن كوردىن ناقدارە ب (الجورقان) ل دەف مەسعودى ناغى وى ھاتىە (مروج الذهب ومعادن الجوهر، 2005، 2/ 96)، (ابن الأثير) ئى ب (الجورقان)، (الكامل فى التاريخ، 1997، 7/ 692، 697، 753)، ھەروەسا ب (الجورقان) ئى ناف دكەت و جىنى وان ئى جۇگىرى ديار دكەت كۆ دكەفئەتە حملوان "الجورقان وھم قىل كىر من الأكراد بنواحي حلوان"، (اللباب فى تهذيب الأنساب، دت، 307)، وەك گەلەك باھەتتىن دىتەر ناغى ئى ھۇزى ئى ب چەند شىوازەكان ھاتىە ل دەف ئىبن خەلدونى (الأكراد الجردقان)، (ابن خلدون، 4/ 648، 1988)، ب (الجورقان) ئى ناغى وان ھاتىە (ابن خلدون، 4/ 633، 1988) و (الجورقان) وەك ناغەك بكار ھاتى بۇ ئى ھۇزى ئىلا ئى مېزووشىسى ھاتىە (ابن خلدون، 4/ 695، 1988)، ل دومامىكى ئى ب (الجورقان) ھاتىە (ابن خلدون، 5/ 167، 1988، 593).

ئابى ئى ھۇزا كورد ھاتىە دياركەر ل پەرتوكا (مروج الذهب) دا دەمى باس ئى رەسەنى كوردان ھاتىە كرىن "ومنهم البعقونية والجورقان وھم نصارى، ويارھم بما يلى بلاد موصل وجبل الجودي"، (المسعودى، 2005، 2/ 97)، د ئىدەران دا جوداھى كەفئەتە دناغى ئى ھۇزى دا، كۆنەكى شىوازى (گوران) بوو، دىت ل بىتا (ك) كۆ بەرامبەر دا (ك) بكار ئىنايە، ل چەند ئىدەران دا ب (الكورانية)، وەك ئىك ئى ھۇزىن دەفەرىن چىباين ھەمەدان و شارەزور و دىتەك (ابن فضل الله العمري، 1423ھ، 3/ 260؛ القلقشندي، 2012، 4/ 374، المقرئى، 1418ھ، 3/ 405).

ئىكەم دەنگ و باسنى ئىبن خەلدون ل سەر ئى ھۇزى دىتتە، كۆ راسەتەخۇل (ابن الأثير) وەرگىتە بىتى گۆھرىن ل رويدانين سالا (405/ك 1015ز)، بووئە كۆ (بدر بن حسنويه) ب خىنەت و بىلان لەشكەرى خۇ ھاتىە كۆشتىن، كۆ دناغى ئى پىلانكەرى دا كوردىن جورقان (گوران) تىدا ھەبووئە، پىشتى كۆ بەدەر ھاتىە كۆشتىن بەرەف (شمس الدولة بن مخرم الدولة البويهى) جوو ئاليكريا خۇ بۇ دياركەرى (ابن الأثير، 1997، 7/ 596؛ ابن خلدون، 1988، 4/ 692).

دووم قەگىران ئىبن خەلدونى ل سەر كوردىن گوران ل سالا (417/ك 1027ز) بوو، دەمى كىشە دكەفئەتە دناغېرا دوو ئى سەركردىن (علاء الدولة بن كاكويه) ئى وانا (أبو جعفر علي) كۆر مامى وى وى دىتەر ئى (أبا الفرج البابوني) بوو، وەك ئىبن خەلدون ديار دكەت ئى سەركردىن كوردىن گوران بوو، كۆ بىراين (أبا الفرج) رەكەرى و (علاء الدولة) ئەف كىشە چارەسەر كرى و ل ئەنجام دا كىشەكە دىتەر دا (أبا الفرج) دھىتە كۆشتىن، كوردىن جورقان (گوران) دەست ب تولقەكە كرىن دكەن ب وان رىكىن، كۆ دىشەن ل تالان و رىگىرى و شەر و كۆشتىن و ھەتا لەشكەرەك ب فەرمانا (علاء الدولة) دھىتە سەر و ئى كىشى دومامىك دىتتە (ابن الأثير، 1997، 7/ 692؛ ابن خلدون، 1988، 4/ 633؛ ئامىدى، 2006، 319-320)، ل رويدانين سالا (423/ك 1023ز) ئىبن خەلدون باس ل ھۇزا جورقان دكەت، ئەمى ئى دەمى ل قەگىران تايەت ل سەر (علاء الدولة) دەمى دچىتە دەفە كوردىن جورقان ل سابورخواست (ابن الأثير، 1997، 7/ 753؛ ابن خلدون، 1988، 4/ 648).

ل قەگىرانەك دىتەر كۆ وى چەندى ديار دكەت پەيوەندىكە باش دناغېرا بووئە و ھۇزا جورقان دا ھەبوو، ل دەمى گەھىشتا لەشكەرى سەلجۇقىا بۇ دەفەرا چىا، ب سەركردە تىا ئىراھىم يەنال براين تۇغۇل بەگى سەلجۇقى، (كشاسف بن علاء الدولة) دكەھىتە كوردىن گوران (ابن خلدون، 1988، 4/ 695)، دەنگ و باسنى ئى ھۇزى كورد بەردەوام دىن، ب دىرئاهيا سەردەمى عباسى ئەف چەندە ئى قەدگەرىت بۇ وى رۆلى، كۆ ئى ھۇزى گىرانى ل رويدانين دەفەرى دا، ئىبن خەلدون ل دومامىك قەگىران دا باس ئى ھۇزى دكەت، كۆ قەدگەرىت بۇ سالا (628/ك 1231ز)، دەمى ئاممى ب ھاتنا لەشكەرى مەغۇلان دكەت ل ھەرىا ئازرىجىنى بۇ بائىرى ھەولە (اربل)، ل رىكا خو دا كۆشتار و وىرانكارى ئەنجامدان و ئى وان كوردىن كۆرورىن كۆشتار مەغۇلان بوو كوردىن جورقان بوون (ابن الأثير، 1997، 10/ 450؛ ابن خلدون، 1988، 5/ 167).

5.3. رەوادى

ل بەردەوامىا قەگىرانىن تايەت ب مېزوويا كوردان مېزووشىسى مە ناغى ئى ھۇزا كورد يا ناقدار ب دوو شىوازان ئىنايە دناغېرا راست و شاشى دا وەك گەلەك ل شاشىن دىتەر، كۆ قەكۆلەر گەھىشتە وى باومەرىن ئەف شاشى پىشتى ئىبن خەلدونى كەفئە د پەرتوكا (تارىخ ابن خلدون) ىدا، (الرواية و الرواية) ئەمى دوو شىوازان كۆ ناغى ھۇزا رەوادى ھاتى (ابن خلدون، 1988/605، 5/ 326).

سەبارەت ب دەستىپەك دەركەفتنا رۆلى ئى ھۇزا كارىگەر و ناقدار كورد ل سەردەمىن ناغى، ئىدەرى مە ب روونى پىزانىنان نادەت، د ھەندەك ئىدەران ئى ئەمىن سەر باھەقى ئاخىتى تىكەلى و جۇداھى ھە (توفىق، 2010، 126)، ئىبن خەلدون گەلەك دەنگ و باس و پىزانىن و قەگىران ل سەر ئى ھۇزا كورد ئەدايە، ل رويدانين سەدى پىنجى كۆچى/لازدى زابى باش ئى دكەت، ئەمى ئى ئى بەر وى چەندى يىپە، كۆ ئىدەرى وى ئى سەركە مېزووشىسى ناقدار (ابن الأثير) بوو، دەست ب پىزانىن و بەلگەپىن تايەت ب ئى ھۇزى ئەگەھىشتە، بىى ب روون و

ئاشكارا ئەگەر ئىنەبونا پىزانىلار زۆر ل سەر فى ھۆزى چ بىن، دىت دىرانا جۇگرافىيە كارىگەر يا خوو كرېت ھەرومسا دەست نەگەشتىن ب پىزانىلار تايەت ل رىكا دام و دەزگەھىن تايەت(نامىدى، 2006، 249).

رەۋادى ۋەك تايەك (لەك) ژ ھۆزا مەزىن و ئاقدار ھەزبانى (الھەزبانى) يا كوردىيە(الذھبى، 2006، 15/264؛ الصفى، 2000، 16/126؛ توفىق، 2010، 123)، رەۋادى(رەفەندى) ئانكۇ كۆچەر و نىف كۆچەر، كو بۇ پەيدارنا پەۋانى بۇ خودانكرنا مەر و مالاتى دھاتىن و چوونى دا بوون(توفىق، 2007، 97)، سەبارەت ب شش و رەسەنى فى ھۆزا كورد مېژوۋىش (ابن الأثير) ب كورن خانەدان و مەسكەت (الأشراف الأكراد) ئەف پەسەنى ژى بۇ رەۋادىان پىشتى وى چەندى دھىت، كو مالباتا ئەبوى سەر ب رەۋادىا د ھۆزا ھەزبانىا دگەھە گۆيىتەك دەستەلاقتى، ل مېژوۋا كوردان و موسولمانان دا ل سەدىن ئاقرەست ل جىيانا ئىسلامى دا رۆلەك بەرجاڧ دگىرن(الكامل فى التاريخ، 1997، 9/342).

5.4. بۇختى

ھۆزا بۇختى (بوتانى) ئىكە ژ كەشتىن و ئاقدار تىن ھۆزىن كورد ئەمىن خودانى مېژوۋىيەك دىر و دىرژ ھەى، فى ھۆزى رۆلەك بەرجاڧ ل رۆيدانن مېژوۋىيە دا ھەبۇۋىيە ل قوناغىن جۇدا جۇدا ب تايەقتى ل سەردەمىن سەدىن ئاقرەست، دىك و باسنى فى ھۆزى ل دەستىنكا قوتاتىن موسولمانان ھاتىنە باس ئىكرن، ژ ھۆزىن لىھاتى و شەرگەر و قوربانىدەر و رىكەستى و خودان ھىز و لەشكەر بۇۋىيە(بەدىلىسى، 171، 2006؛ توفىق، 2006، 25).

ئىبن خەلبون ل فەگىرانەكى دا ل سەر فى ھۆزى دىئاقتى ل دەمەكى دا بۇۋىيە، كو شەر كىشە دكەقتە دىئاقرەست (دوستەكى - مەرۋانى) و ھۆزا بەشەنەۋىا كوردى، رۆلى كەسايەتەك و ھۆزا بۇخت (بوتانى) دھىتە باس ئىكرن، بىناقى (بشر بن موسك بن المحلى زىم الأكراد)، (ابن خلبون، 1988، 4/414)، ئەف كەسايەتەك ب پلانەك سەركردى ئاقدارى كورد نەسر دەۋلەتى مەرۋانى و كورنى وى سىلانى كو ب (أبي الحرب) ھاتىە كۆشتى(ابن الأثير، 1997، 8/123).

5.5. شۇانكار

ۋەك ئىك ژ ھۆزىن مەزىن و ئاقدار و كارىگەر ل سەر رۆيدانن سەردەمى خو، ئىبن خەلبون باس ل مېژوۋىا فى ھۆزى دىكەت، ل فەگىرانە ئىكى دا ل سەر فى ھۆزى ئىبن خەلبون ل سالا (1099/492ز) باس ئى دىكەت، كو فى ھۆزى شىايە ب سەر ھەرنىا فارس سەركەقتى و ھىزا وان زىدەر بۇۋىيە ل دەقەرى دايە(ابن خلبون، 1988، 5/24).

ھەرومسا ل رۆيدانن سالا (564ك/1168ز) دەمى كىشە دروست دىت دىئاقرەست مېرى فارس (زىكى بن دىكلا)، پىشكەك ژ لەشكەرى وى فى ياخىبۇۋى، نامە بۇ مېرى خۇزىستان ھەنارەتە، تەماكەرى ب دەقەرا فارس، ئەنجامدا شەر دروست دىت و (زىكى بن دىكلا) بەرەف كوردىن شۇانكار دىت و پىشۋازىيەك باش و رىزەك زۆر لىدگىت، لىزەدە بالا دەستىا فى ھۆزى ل دەقەرى دا دىار دىت(ابن خلبون، 1988، 5/96).

6. چەرخى شەشى كۆچى / دىۋادى زانى

كورد ل چەرخى شەشى كۆچى/دىۋادى زانى دگەھە گۆيىتەك دەستەلاقتى و پىرانا ھۆزىن كورد رۆلەك مەزىن و بەرجاڧ دگىرن ل فى چەرخى دا، تايەت كو ل فى چەرخى دا دەۋلەتا ئەبۇۋى دھىتە دامەزىراندن ل سەردەستى كوردا و ب پىشكەرنىا كارىگەر ھەزمارەك زۆر ژ ھۆزىن كورد، كو ئىدەرىن مەقەدىن وان رۆيدان و دىقا ژى ب گىرگى فە باس ژ وان رۆيدانن گىرگى كرىە و دىقەگىرانن خوو ب روون و ئاشكارا ئامازە ب ھەزمارەك زۆر ژ ھۆزىن رەسەنن كورد كرىە، ۋەك سالىۋەتەك سەركەكى د فى چەرخى دا دىار دىت، كو ھۆزىن كورد رۆلى وان بەرەف زىدەۋوۋى دىت.

6.1. زىزارى

ھۆزا زىزارى ب دوۋەم مەزىن ھۆزا كورد يا خۇجى ھولنىزى (ارېل) پىشتى ھۆزا ھەزبانى دھىتە ھەزمارىن، رامانا ئاقتى فى ھۆزى ۋەك فەكولەرى ئاقدارى كورد زىر سەدىق توفىق دىۋىت: (كۆرى زىرى)، (زىر ئانكۇ زىر) و (زىرى) ژى رامانا (زارو) كورد دەت(القبائل والزعامات القبلية الكردية فى العصر الوسىط، 2007، 101)، ل ئىدەرىن ئىسلامىدا ل دەف (ابن فضل الله العمري) رامانا ئاقتى ھۆزا زىزارى ب (كۆرى كورگى) ھاتىە(المسالك والأبصار فى ممالك الأمصار، 1423ھ، 3/266)، ئىبن خەلبون فەگىرانەك مېژوۋىيە دا سەر ھاتىا سەلاھەدىن ئەبۇۋى بۇ جەزىرى و سىنجارى (سىنگال) و موسل ل سالا (578ك/1183ز)، دىق ھەۋا لەشكەرى دا سىنجار دھىتە دوۋرىنچىكرن، سەلاھەدىن ئەبۇۋى ب ھەفكارىا مېرەكى زىزارى شىايە ل دەرگەھەكى باۋىرى دا چەپەرى ھەفكىن خوۋ بىشكىنەت و دەست ب سەر سىنجارى دا بگىت، ل فى فەگىرانە مېژوۋىيە يا گىرگى دا ئىبن خەلبون ب شاشى ئاقتى زىزارى دىنىت و ب (الزىۋاۋىيە) ئاقدەكەت(ابن خلبون، 1988، 5/348؛ ابن العدىم، 1996، 1/389).

6.2. ھەكەمىيە

ئىبن خەلبون د دوۋ فەگىرانە بىتنى فى ھۆزى دىنىت، بىنى كو ئاڧ و نىشانەك تايەت بەدەق، بەلكو ل رۆيدانن سالا (585ك/1189ز) دەمى دۇرىنچا سەر باۋىرى ھەككا ۋلاقتى خاچ ھەلگىران فە، ئىبن خەلبون بىنى گۆھۇرىن فەدگىرەت و ل جىھى (الأكراد الحكيمية)، ب شاشى ئاقتى وان دىنىت و ب (الأكراد الخطية) ئاڧ دىكەت(ابن الأثير، 1997، 10/71؛ ابن خلبون، 1988، 5/371)، ھەر ل فى فەگىرانە دا ئىبن خەلبون باس ژ سەركەدەكى كورد دىكەت، كو خەزمەتەك زۆر د رىزىن لەشكەرى ئەبۇۋى كرىە تايەت ل شەرى دىۋى خاچ ھەلگىران دا، ئەمۇ ژى (حسام الدين أبو الهيجاء السمين)، كو ب مەزىن سەركردى سەلاھەدىن ئاقتى وى ھاتىە، ھاتىا ئاقتى فى ھۆزى گىرندى بۇۋىيە ب ئاقتى فى سەركردەكى فە "... وبعث إليهم الأمير حسام الدين أبا الهيجاء السمين من أكبر أمرائه من الأكراد الخطية من أربل" مېژوۋىشەس مە سەرەپانى وى چەندى وەسفا زىرەكيا فى سەركردى كورد دىكەت ئامازى ب جىھى رەسەنى وى ژى دىكەت، كو باۋىرى ھەولنىزى (ارېل)، (ابن خلبون، 1988، 5/371)، دەستىشانكرنا جىھى فى ھۆزى ل دەف ياقوت المحوى ژى دىار دىت، دەمى ئامازى ب دەقەرا شارەزور دىكەت، باس ژ ئانكەجىن وى ژى دىكەت، كو پىشكەك ژى كوردىن (الحكمية) دىنورن وى قوناغا مېژوۋىيە دا دىت فى ھۆزى جىھى كار و چالاكى و ئىن و ژىار وان ھەتا دەقەرىن شارەزور بن ۋەك دوۋ دەقەرىن ھەقسۇر(معجم البلدان، دىت، 3/375).

د فەگىرانە دوۋى دا ھەر ل سەر ھەمان كەسايەتىن كوردە، دەمى ل سەر باۋىرى قودسى دىت، ئەف باۋىرە ل دەستى (الملك الأفضل) كورنى سەلاھەدىن دى دەرئىنان، پىشتى بەرامبەر پىرانى خۇ (الملك العزيز) و مامى خۇ (الملك العادل) شەكەستى ئىنانى ل سالا (593ك/1196ز)، ئەف چەندە دىتە ئەگەرى وى ئىكى، كو (أبا الهيجاء السمين) جىتە باۋىرى بەغدا و ھاتىە دانان

ۋلايى خەلىفى ئەباسى (الناصر للدين الله) (م: 622/ك 1225ز) ۋەك سەركەدەيەكى ئەشكەرى (ابن خلدون، 1988، 655/3)، دەھىتە ھەنارتى بۇ باۋىرىن ھەمەدان بۇ چارەسەركەنا كىشەيا ب ئەگەرى مىر (أوزبك بن البهلوان) دروست بووى، (أبا الهيجاء) و (أوزبك بن البهلوان) ھەنارتى ۋە مىرىن دىتەر دەستە سەر دىكەت، سەرەپاين وى چەندىن ئالىگىريا و پالېستىنا خو بۇ خەلىفى ئەباسى دووپاتىكى، ئەف چەندە بوويە ئەگەرىك مىر (أبا الهيجاء) باوەرى نەھىت قەگەرىتەفە بۇ بەغدا، بىرار دايە بەرەف باۋىرىن ھەولېر (اربل) چىت، ژەركو كوردى ھەولېرى بوويە بەرى بگەھىتە ھەولېرى مەيە ل سالا (593/ك 1197ز)، (ابن الأثير، 1997، 144/10؛ ابن خلدون، 1988، 656/3؛ ئەمىدى، 2006، 314؛ توفىق، 2007، 83).

6.3. كېكان

ھۇزا كېكان ۋەك ئىك ۋەزىن ئاقدار و دىرىن و رەسەنن كورد، ۋلايى مېژوۋىش ئىبن خەلدونى ھاتىە باسكەن، ھەتا نوگە ۋى ۋەك ھۇز ل ھەمان جىھى ژىدەرىن سەردەمىن ئاقدەرەست نامازە پىكىرى دىن، جىھى وان ئى رەسەن ل دەورەپەرىن باۋىرىن موسل بوويە، ئىبن خەلدون ل قەگەرىتەكى دا باس ۋ رەسەننى كوردان دىكەت، ئاقتى ئى ھۇزا كورد دىنىت، ئىنى كو ئامازى ب پۇلى ئى ھۇزى بىكەت ل بوارى سىياسى و ئەشكەرى و شارستانى دا، ھەروسا باس ۋ چ كەسايەتتىن كوردىن كىكى (كېكانى) ئەكرىە (المسعودى، دىت، 78؛ ابن خلدون، 1988، 149/7؛ توفىق، 2007، 133)، ل سەردەمى دەستەلاتدارى ئەباسيان دا ئەف ھۇزە ئاقدار بوويە ب ھۇزىن كۆچەر دەھىتە ناسىن (توفىق، 2007، 133).

7. چەرەن ھەشتى كۆچى / چۆرى زائىنى

پۇلى كوردان ل مېژوۋى ئىسلامىدا ل ئاستەكى مەزىن دا بوويە، ھەنارتى زۇر ل ھەرىتىن جىھانا ئىسلامى ۋى بوويە كۆرەپانا سىياسى و ئەشكەرى و زانستى و كارگىرى ۋە تارك و ھۇزىن كورد، سەدىن ھەشتى كۆچى/چۆرى زائىنى، ئىبن خەلدون باس ۋ دوو ھۇزىن كورد دىكەت، كۆشپاينە ل ئاۋارەبوۋى بگەھە كۆپىنكە دەستەلاتى ل ھەرنى مەغەرب و تونىس، قۇرى دا كىرگەم مەزىن ل قان پىزانىن دىار دىت ۋ بەركو ئىبن خەلدون تەكە ژىدەرىن نىزىكە ل رەيدانن كىردى ۋە، تايەت كۆ جىھى كار و چالاكى و كارگەرىن قان ھۇزا نىزىكى ھەمان جىھى ئىبن خەلدونى بوويە، ھەروسا ۋى كىرگەم مەزىن ب قان پىزانىن دىبەخشىت، كو ئىبن خەلدون قەگەرىتە ژەركو نىزىكىا دەمى ھەبوويە دەھمان ئىبن خەلدون ژايە پۇل و دەنگ و باسنى قان ھۇزا ھەبوويە، ئەف پىزانىن ئىبنى وئىنە بوويە ئەگەرى مانەفا ئى مېژوۋىا كىرگەك كوردى ل دىۋىراتى ھەرىتىن كوردىشەن.

7.1. بايرى

ۋ ھۇزىن مەزىن و ئاقدارىن ھەرنى شارەزۇرە، كو ئىبن خەلدون دەقەر شارەزۇر ب (عراق العجم) دەدەتە ناسىن ل قەگەرىتەن خۇدا، (ابن خلدون، 1988، 149/7)، ئەف دەقەرە رەيدىن ھىزىشەك توندا مەغولان دىن، دەقەرىن وان ۋەك ھە دەقەرەك، كو رەيدىن ھىزىشەن مەغولان بووى كۆشتار و وىرائى ب دىۋى دا ھاتىە (توفىق، 2007، 20)، ئاقتى ئى ھۇزى ل (صىح الأعمش) دا ب شاشى ل جىھى (البابىرى) ب (البابىرى) ھاتىە، ۋەك گەلەك ھۇزىن دىتەر شاشى ئاقتى ئى ۋى كەفەتە د ژىدەرىن دا (القلشندى، 2012، 374/4). ئىبن خەلدون دەھىتە ھەنارتى ب ئىكەمىن مېژوۋىش، كو كىرگەك زۇر ب مېژوۋىا وان كوردان دايە، كو بەرەف باكۇرى ئەفرىقىا چوۋى، ئەف كوردە ل دەرتەنجامى ئى ئاۋارەنى دا كوردىن بايرى پە و پۇستىن بىلدەگەھىشە، دقان قەگەرىتەن دا كىرگى ب مېژوۋىا ھەروو ھۇزىن كوردى (بايرى) و (لاۋىنى) دايە، ھەروسا دىار دىكەت، كو كورد خۇدان دەستەلات بوويە، بەرى ھاتنا ھىزىشا مەغولان بۇ سەر بەغدا (656/ك 1258ز) دەقەرىن كوردى، ئەف چەندە دىتە ئەگەرى سەرەكى ئى چوونا قان ھۇزىن شارەزۇر بۇ مەغەرب و تونىس، ل دومەھىكا سەردەمى دەولەتا مەھدىن (525 – 668/ك 1130 – 1269ز)، ۋلايى (السلطان أبو حفص عمر المرتضى الموحدي)، (668 – 646/ك 1266 – 1248ز). قە ھاتە پىشۋازى كىن، پارە و ئەردە دىكەل پۇستىن بىلدە دەولەت پى دەھىتە بەخشىن " وراز مەنەم لى المغرب عىشیرتان تعرفان بنى لوین و بنى باير، فەن الیهم من الأتباع ودخلوا المغرب لأخر دولة الموحدين، ونزلوا على المرتضى براكش، فأحسن تلقیم وأكرم مآواهم، وأسنى لهم الحرایة والأقطاع، وأحلهم بالحل الرفیع من الدولة"، (ابن خلدون، 1988، 149/7)، دوو ھۇزىن ناسىار ب ئاقتىن لوین و بايرى دگەھە پۇتتا قان جىھانا ئىسلامى، ل دومەھىكا سەردەمى دەولەتا مەھدىن دگەھە مەراكش و ل دەف مورتەزى، پىشۋازىك باش و رىزەك باش لىدگىت و ئەرد پىن ھاتىە بەخشىن، ھەروسا ب جە و پە و پۇستىن بىلدەگەھىشەن ل دەولەت دا.

ئىبن خەلدون دەھىتە سەر قەگەرىتەك دىتەر، كو ب ئاچوونا دەستەلاتا دەولەتا مەھدىن ل سالا (668/ك 1266ز)، ھۇزىن شارەزۇرى لىكچودا دىن و ل ھەرىتىن پۇتتا قان جىھانا ئىسلامى (باكۇرى ئەفرىقىا) بەلاۋىبوويە، بايرى بەرەف دەولەتا مەرىنى (591 – 875/ك 1195 – 1470ز) دىچىن، ھەروسا باس كەسايەتەكىن پەزىرى ئى ھۇزى دىكەت بىناقى (مەھىد بن عبدالعزىز) ئاقدار ب (المزوار)، كو پەيوەندى ب دەولەتا (بنى حفص) دىكەت، (625 – 981/ك 1228 – 1574ز) ل ئەفرىقىا (تونىس) نوگە، ب پە و پۇستىن بىلدەگەھىشەن (ابن خلدون، 1988، 149/7).

ئىبن خەلدون باس ۋ دوو سەركەدىن كوردىن بايرى دىكەت، ئەو ۋى (علی بن حسن صاف) و براىى وى (سلیمان بن حسن صاف) ئەف چەندە ۋى ل وى دەمى دەھىت، كو پەيوەندىن بايرى و لاۋىنىا خراب دىن، ھەروسا دىار دىكەت ھەتا دەستەلاتدارىن دەقەرى ل وان گەرىانە، كو چارەشسى خۇب شەرىن ئاقتىن دىار بىكەن، ھەروسا دىتەر ھە شارەزىيا ئىبن خەلدونى بىت ل مېژوۋىا كوردان دا، كو ھەسا دىار دىكەت ئەف شەرە ۋەكى ئاكۇكى و شەرىن بەرى يە كو دىناق كوردان دا ھەبوويە، ل جىھى رەسەننى خۇ ئەف چەندە كرىە! (كادەت تىكون الفتنە بىنەم كىكانت فى مواطنهم الأولى"، (ابن خلدون، 1988، 150/7)، ھەروسا مىرىن بايرىا كو ئامازە پىنھاتىە كىن ۋلايى ئىبن خەلدونى قە، موسا كورنى عەلى پەردەدائى سولتان یوسف كورنى پەققوین مەرىنە، ھەروسا باس ۋ مەن سەلمان كورنى ھەسەن ل سالا (690/ك 1291ز) ۋەك ئىك كەسايەتتىن ئى ھۇزى دىكەت (ابن خلدون، 1988، 149/7).

7.2. لاۋىن

دووم مەزىن ھۇزا كوردى يا شارەزۇر بوويە ل دىف ھۇزا بايرى، كو پىشتى ھىزىشا مەغولان بۇ سەر دەقەر شارەزۇر ئاۋارە پۇتتا قان جىھانا ئىسلامى بوويە، ل دەف سەركەدى دەولەتا مەھدىن ئەبو ھەفس عومەر پۇلى خو دىتە (ابن خلدون، 1988، 149/7)، ۋەك گەلەك ئاقتىن دىتەر پىن كوردى دىتەر شاشى ل ژىدەرىن دا ھەنە ل سەر ئاقتى وان ل جىھى لاۋىنى (اللوسە) ھاتىە بىكار ئىنان، پىشتى ھىزىشەن وىزانكەرىن مەغولان، كەس و كەفە بەرەف مەس و شامى چوويە، ئىبن خەلدون ئامازى پۇلى ب ئى ھۇزى ناكەت ل مەس و شامى، بىتنى ئامازى ب چوونا ئى ھۇزى دىكەت بۇ پۇتتا قان جىھانا ئىسلامى ب كىشتى (العمرى، 1423ھ، 3/261؛ القلقشندى، 2012، 374/4). ۋەك ھاتىە باسكەن دىكەل ھۇزا بايرى كىشە ھەبوويە، ئىبن خەلدون ئامازى ب سەركەدەيەكى ئى ھۇزى دىكەت، بىناقى (الخضر بن محم)، ھەروسا دوو بىنەمالىن سەر ب ئى ھۇزى

ژى نافى وان دىنىيەت (بنو حمور) و (بنو بوسة) بنى، كو زىدەتر پىزانىيان ل سەر فان هەردوو بىنەمالىن كورد بدەت (ابن خلدون، 1988، 150 / 7).

8. دوماهيك و دەرئەنجام

- 1- ل دەمى خوداندنا ژىدەرىن مېژووې ديار دىيەت، كو هۆزىن كورد وەك بىنايى جفاكى كوردى دامەزىنەرىن دەستەلاتىن تايەت ب كوردان بوويە ل دەفەرىن كوردنشىن و هەروەسا ل هەرىن دىترىن جىيانا ئىسلامى و ئەو قەوارىن سىياسى ب نافى هۆزا هاتىنە ناسىن.
- 2- ل قوناغىن جۇدايىن مېژووې دا ژلايى مېژووئىس و گەپۆكىن بىانى قە گەلەك گرنگى ب مېژوويا هۆزىن كورد دايە، ئىبن خەلدون ل وان مېژووئىسىن ئاقدار ب تىر و تەسەلى ل سەر مېژوويا هۆزىن كورد دئاخىت د پەرتوكا خو (تارىخ ابن خلدون).
- 3- ل بابەتق هۆزىن كورد د پەرتوكا مېژوويا ئىبن خەلدونى دا هۆمارەك زۆر ل شاشيان دكەفە بەرچاڧىن مە د پەرتوكا (تارىخ ابن خلدون)، كو باوەريا قەكۆلەرى بۆ وى چەندى دچىت ئەف شاشىيە پىشتى ئىبن خەلدونى و ب دەربازوونا دەمى و چاڧىن جۇدا كەفەتە تىدا.
- 4- گرنگىكە زۆر ب رۆلى فان هۆزا هاتىيەدان تايەت ژ لايەتق سىياسى و لەشكەرى، وەك دوو بۆارىن گرنگ ل ژيانا تاك و جفاكى هۆزگەرايى، هەروەسا ب فى چەندى مېژوويا كوردان ژى پتر پىنەتايە ناسىن.
- 5- رۆلى هۆزىن كورد ل دەرفەق هەرىن كوردى ژى مەزن و بەرچاڧ و كارىگەر بوويە، تايەت ل وەلاتىن مسر و شام و بۆزئافا جىيانا ئىسلامى (تونس و جەزائىر و مەغرب)، ئىبن خەلدون مېژوو ئىسنى ئىكەنەيە كو ب پەنگەكى بەرفەه دئاخىت د پىشكا حەفتى ژ پەرتوكا خو.
- 6- ئىبن خەلدون ل دەمى باسكەن ژ مېژوويا هۆزىن كورد، ئامازى ب هۆمارەك زۆر ژ كەسايەتتىن ئاقدارىن كورد دكەت، كو نافى هۆزىن وى قوناغا كورد ب هۆز و شىيان و رۆلى وان قە هاتىيە گرئەدان.
- 7- ل دەمى خواندن و دىچوونا پەرتوكا مېژوويا ئىبن خەلدونى تايەت ل سەر بابەتق هۆزىن كورد د پەرتوكا مېژوويا ئىبن خەلدونى دا، ئەو چەندە ديار دىيەت رۆلى هۆزىن كورد ل چەرخى چوارى كۆچى / دەمى زايى زىدە دىيەت و ئامازى ب حەفت هۆزىن كورد دكەت.

لىستا ژىدەران

ئىك- ژىدەرىن سەرەكى :

۱- ژىدەرىن سەرەكى ب زمانى كوردى

- شەرەفخان بەدىلىسى: شەرەفخان كورنى شەمسەدىن (م: دوماهيك سالا 1005ك / 1598ز).
- 1- شەرەفنامە، وەرگىزان: ماموستا هەژار، دەزگای چاپ و بەلاوكراوى ئاراس، چ 2، (هەولێر: 2006ز).
- ب- ژىدەرىن سەرەكى ب زمانى عەرەبى
- ابن الأثير: عزالدين أبي الحسن علي بن محمد بن عبدالكريم بن عبدالواحد الشيباني الجزري (ت: 630 هـ / 1232 م).
- 2- الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتب العربي، (بيروت - 1997 م).
- 3- اللباب في تهذيب الأنساب، دار صادر، (بيروت - لبنان).
- البغدادى: عبدالمؤمن بن عبدالحق، ابن شائل القطيعي البغدادى، الحنبلى، صفي الدين (ت: 739 هـ / 1339 م).
- 4- مرصد الإطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع، دار الجليل، (بيروت- 1412 هـ).
- البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر بن داود (ت: 279 هـ / 893 م).
- 5- فتوح البلدان، دار ومكتبة هلال، (بيروت: 1988 م).
- الحنبلى: أحمد بن إبراهيم بن نصرالله القاهري (ت: 876 هـ / 1471 م).
- 6- شفاء القلوب في مناقب بني أيوب، تحقيق: مديحة الشرقاوي، مكتبة الثقافة الدينية (القاهرة : 1996 م).
- ابن حوقل: محمد بن حوقل البغدادى، الموصلى، أبو القاسم (ت: 367 هـ / 978 م).
- 7- صورة الأرض، أفسست ليندن، (بيروت : 1938 م).
- ابن خلدون: عبدالرحمن بن محمد بن محمد (ت: 808 هـ / 1406 م).
- 8- العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر، تحقيق: خليل شحادة، دار الفكر، ط2، (بيروت : 1988 م).
- ابن خلكان: شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر (ت: 681 هـ / 1282 م).
- 9- وفيات الأعيان أنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر (بيروت: د - ت).
- الذهبي: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز (ت: 748 هـ / 1348 م).
- 10- تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والإعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتب العربي، ط2، (بيروت : 1993 م).
- 11- سير أعلام النبلاء ، تحقيق: محمد أيمن الشبراوي، دار الحديث، (القاهرة : 2006 م).
- سبط ابن الجوزي: شمس الدين أبي المظفر يوسف بن قزواغلي بن عبدالله (ت: 654 هـ : 1256 م).
- 12- مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، تحقيق: محمد أنس المخن وكامل محمد الخراط، دار العالمية (دمشق : 2013 م).
- الصفيدي: صلاح الدين خليل بن أبيك بن عبدالله (ت: 764 هـ / 1363 م).
- 13- الوافي بالوفيات، تحقيق: أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث (بيروت: 2000 م).

- الطبري: أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي (ت: 310 هـ / 922م).
- 14- تاريخ الأمم والملوك، تحقيق، محمد أبو الفضل إبراهيم، دار الكتب العلمية (بيروت: 1407 هـ).
- ابن العديم: كمال الدين عمر بن أحمد بن هبة الله بن أبي جرادة العقيلي (ت: 660 هـ / 1262م).
- 15- زبدة الحلب في تاريخ الحلب، تحقيق: خليل المنصور، دار الكتب العلمية (بيروت: 1996م).
- ابن العربي: أبو الفرج يوحنا ابن هارون بن توما الملقبي (ت: 685 هـ / 1286م).
- 16- تاريخ مختصر الدول، تحقيق: أنطون صالحاني اليسوعي، دار الشرق، ط 3 (بيروت: 1992م).
- ابن فضل الله العمري: شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله القرشي العدوي العمري (ت: 749 هـ / 1349م).
- 17- المسالك الأبصار في ممالك الأمصار، المجمع الثقافي (أبه ظي: 1423م).
- القلقشندي: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن علي بن أحمد الفزاري 0: 821 هـ / 1418م).
- 18- صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين واخرون، دار الكتب العلمية، (بيروت: 2012م).
- ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري الدمشقي (ت: 774 هـ / 1373م).
- 19- البداية والنهاية، دار الفكر، (بيروت: 1986م).
- المقرئ: تقي الدين أبو العباس أحمد بن علي بن عبد القادر الحسيني العبيدي (ت: 845 هـ / 1442م).
- 20- انعاط الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، تحقيق: جمال الدين شيبان ومحمد حلمي محمد أحمد، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية - لجنة إحياء التراث الإسلامية (القاهرة: د-ت).
- 21- المواعظ والإعتبار بذكر الخطط والآثار، دار الكتب العلمية (بيروت: 1418 هـ).
- المسعودي: أبي الحسن علي بن الحسين بن علي (ت: 346 هـ / 957م).
- 22- مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقيق: كمال حسن مرعي، المكتبة العصرية (بيروت: 2005م).
- 23- التنبيه والإشراف، تحقيق: عبدالله إسماعيل الصاوي، دار الصاوي، (القاهرة: د-ت).
- ياقوت الحموي: شهاب الدين أبو عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي (ت: 626 هـ / 1229م).
- 24- معجم البلدان، دار الفكر، (بيروت: د-ت).
- اليونيني: قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد (ت: 726 هـ / 1326م).
- 25- ذيل امرأة الزمان، دار الكتب الإسلامية، ط 2، (القاهرة: 1992م).

دو - ژئدمرین هاریکار:

أ- ژئدمرین هاریکار ب زمانێ کوردی

زرار سه‌دیق توفیق:

26- کورد و کوردستان له رۆژگارێ خێلافه‌ی ئیسلامیدا، چاپخانه‌ی رۆژهه‌لات، (هه‌ولێر: 2010ز).

ب- ژئدمرین هاریکار ب زمانێ عه‌ره‌بی

- خطاب إسماعیل أحمد:

27- دراسات في تاريخ الكرد السياسي والحضاري، مركز زاخو للدراسات الكردية، (زاخو: 2019م).

زرار صديق توفيق:

28- القبائل والزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط، مؤسسة أراس للطباعة والنشر، (أربيل: 2007م).

- زنار عبدالسلام عبدالحكيم:

29- ابن العربي مصدرا لدراسة تاريخ الكرد، دار سيبيريز، (دهوك: 2007م).

- هلبين رفيق محمد باجلوري:

30- الكورد الحميدية ودورهم السياسي والحضاري خلال القرون (3 - 8 هـ / 9 - 14م)، الأكاديمية الكردية، (أربيل: 2012م).

كرفان ئامه‌ندی:

31- الكرد في كتابات المؤرخ ابن الأثير الجزري، دار سيبيريز، (دهوك: 2006م).

-محمد أمين زكي بك:

32- تاريخ الدول والإمارات الكردية في العهد الإسلامي، دار الشؤون الثقافية العامة، ط 2، (بغداد: 2006م).